

Pécs város topográfiája
a kezdetektől a 20. század elejéig

Pécs város topográfiája
a kezdetektől a 20. század elejéig

Szerkesztette:
Fedeles Tamás

Kronosz Kiadó
Pécs, 2013

Pécsi Mozaik 3.

Szerkesztőbizottság:
Bachmann Bálint, Kaposi Zoltán, Pilkhoffer Mónika,
Ujvári Jenő, Visy Zsolt, Vonyó József (elnök)

A sorozat szerkesztői:
Erőss Zsolt és Fedeles Tamás

A borítón:
A Havihegy látképe az Ágoston térről Huszár Ferenc alkotása

A kötet megjelenését támogatta:
A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara

és

az OTKA K 81568 számú kutatási pályázata

© szerzők
© szerkesztő
© Kronosz Kiadó

Tartalom

Előszó	7
SZENDE KATALIN	
Az eltűnt tér nyomában	11
GÁTI CSILLA – KOVALICZKY GERGELY – NAGY ERZSÉBET – TÓTH ISTVÁN ZSOLT	
Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig	41
FEDELES TAMÁS	
Pécs középkori helyrajza	67
SUDÁR BALÁZS	
Pécs török topográfiájához	99
SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA	
A Szigeti-külváros a 18. században	121
KAPOSI ZOLTÁN	
Pécs földbirtokrendszerének változásai (1780–1914)	149
ÁRVAI TÜNDE	
A városfejlődés hatása az oktatási intézményhálózat bővülésére a 18–19. században	169
T. PAPP ZSÓFIA	
Iparosok topográfiája (1828)	197
PILKHOFFER MÓNIKA	
Pécs térbeli terjeszkedése a dualizmus időszakában	237
Rövidítések	251
Summary	253

SZENDE KATALIN

Az eltűnt tér nyomában

Kataszteri térképek és várostopográfiai kutatások: Sopron és Győr példája*

Közvetett bizonyíték

A kataszteri térképek jelentették a városi tér és a vidék legkorábbi nagyléptékű, az egész országot felölelő ábrázolását egyaránt. Európa számos országában nagyjából egy időben, a 18. század végén vagy a 19. század első felében jelentek meg, híven követve a központosított államigazgatás igényét arra, hogy minél részletesebb adatokat nyerjen az ellenőrzése alatt álló területről és minél teljesebb körű ellenőrzést gyakoroljon felette.¹ Mindenekelőtt az ingatlantulajdon alapján kivetett adók kiszámításához volt szükség pontos felmérésekre. A városokban az egyéni ingatlantulajdon alapegységét a telkek határozták meg. Az ingatlan nagyságára és az ebből származó jövedelmekre épülő adórendszer megteremtése nagyfokú precizitást igényelt a hatóságok részéről.

A 19. századi térképészeti technika, az eszközök fejlődése és a háromszögelés elterjedése megteremtette a precíz felmérések készítésének feltételeit.² Ennek köszönhetően a kataszteri térképek készítésük időszakát illetően kitérő történeti forrásoknak tekinthetők. Természetesen a kutatásoknál mindig szem előtt kell tartani, hogy nem tudományos, hanem gazdasági és államigazgatási célra készültek. Az utóbbi évtizedekben a történészek és a történeti földrajz művelői egyre inkább felfedezték a kataszteri térképek nyújtotta információk értékét. Különlegesen fontos szempont a kutatás számára, hogy ezek a részletes felmérések a legtöbb esetben megelőzik a nagyfokú iparosítást és a táj, illetve a városkép ehhez kapcsolódó átalakulását. Ezért is esett az európai történeti városatlasz sorozat megtervezésekor az 1960-as években³ – néhány

* A tanulmány bővebb változata angol nyelven megjelenik „How Far Back? Challenges and Limitations of Cadastral Maps for the Study of Urban Form in Hungarian Towns” címmel a *Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, hg. von Wilfried Ehbrecht. Köln, Wien: Böhlau [2013] (Städteforschung A 80) c. kötetben.

¹ TOUZERY 2007.; KAIN–BAIGENT 1992.

² THROWER 1996 136–138.; PRUNTY 2004 111–179.

³ CONZEN 2008 143–156. Az eddig megjelent atlaszok teljes listája megtalálható a <http://www.ria.ie/research/ihta/list-of-european-historic-towns-atlases.aspx> címen (utolsó letöltés: 2012. október 4.). Jelen tanulmányban az „atlasz” kifejezés az ebbe a sorozatba tartozó kiadványokra vonatkozik.

rövidebb életű regionális vállalkozást követően⁴ – ezekre a térképekre a választás⁵ a sorozatban bemutatott városok 1:2500 méretarányú ún. alaptérképének (Grundkarte)⁶ megszerkesztésénél.

A történeti városatlasz sorozat hőskorában azonban a vállalkozás „alapító atyái”, Hektor Amman és Heinz Stoob, nagyobb elvárásokat támasztottak ezekkel a térképekkel szemben az iparosodás előtti időszak egyszerű dokumentálásánál. Azt remélték ugyanis, hogy ezek segítségével eljuthatnak az ábrázolt települések „eredeti formájához” ... „az alapításuk idején”.⁷ Az atlaszok szerkesztésének kezdeti évtizedeiben gyakran valóban felhasználták az alaptérképeket a városfejlődés korai szakaszának rekonstruálásához. Ez a szinte feltétel nélküli elfogadás az 1990-es évektől egyre erősebb kritikát váltott ki, elsősorban a régészek körében, akik egyre több olyan jelenséget fedeztek fel, amelyek nem illeszkedtek a 19. századi források alapján előállított alaptérképekhez, sőt egyenesen ellentmondtak az ott ábrázolt alaprajznak, illetve az alaptérképek alapján felvetett rekonstrukciós elképzeléseknek.⁸

Létezik-e vajon valamifajta középút e feltétlen elfogadás és a teljes elutasítás között? Tartalmazhatnak-e mégis a kataszteri térképek, vagy az ezek alapján készült származtatott térképek fontos adatokat a készítésüket megelőző korszakok városi teréről és térhasználatáról? A későbbi források adatainak visszavetítése az írásos és a térképi forrásanyag esetében egyaránt komoly módszertani nehézségeket vet fel. A térképek esetében súlyosbítja a problémát, hogy a képi ábrázolás általában nagyobb fokú pontosságot sugall, mint a szöveges leírás. Ezt az ellentmondást véleményem szerint azzal lehet feloldani, hogy a városalaprajzot – M. R. G. Conzen megfogalmazását követve – egyfajta palimpszesztnek, többször levakart és újra felhasznált pergamenlapnak tekintjük, amelyek több korszak alaprajzi elemeinek lenyomatát hordozzák magukon.⁹ Ezek az elemek, mint például a vízfolyások, utcavonalak, védművek, középületek, telekhatárok és hasonlók eltérő fokú stabilitást mutatnak a jellegüknek és a város szövetében elfoglalt helyüknek megfelelően.

Jelen tanulmány célja az, hogy két magyar város példája alapján összehasonlító elemzést adjon a kataszteri térképeken ábrázolt azon jelenségekről, amelyek megvilágíthatják a topográfiai fejlődés korábbi korszakait, amelyekről az írásos forrásanyag nem tájékoztat. Ennek a kérdésnek a vizsgálatához természetesen további térképes, képi, írott és régészeti források bevonására is szükség van. Ily módon nemcsak azokat a jelenségeket határozhatjuk meg, ahol a kataszteri térképek adatai felhasználhatók lehetnek, hanem azokra a területekre is felhívhatjuk a figyelmet, ahol különös elővigyázatosságra van szükség. Ezzel a megközelítéssel remélhetőleg közelebb juthatunk

⁴ OPLL 2010 10. hivatkozással a Paul Jonas Meier által szerkesztett Niedersächsische Städteatlasra (Braunschweig, 1922).

⁵ A különböző államalakulatokban különböző felmérésekre került sor a 18–19. század folyamán, l. az 1. és 2. jegyzetben hivatkozott munkákat. Jelen tanulmányban részletesen csak a Magyar Királyság területére vonatkozó felmérésekkel foglalkozom.

⁶ E térkép 1:2500, méretarányban ábrázolja a város alaprajzát, az eredeti felmérés ilyen méretarányú átrajzolása alapján. Ha egy felmérés nem fedi le a teljes területet, kivételes esetben több közel egykorú felmérés segítségével szerkesztik meg ezt a térképet.

⁷ CONZEN 2008.; SIMMS 2011.

⁸ UNTERMANN 2004.; JANSEN 2009.

⁹ CONZEN 2004 51.

a kataszteri térképek forrásértékének – és korlátainak – meghatározásához a készítésüket megelőző korszakok városalaprjai fejlődésének vizsgálatában.¹⁰

Kataszteri térképezés Magyarországon

A Habsburg Birodalom területét, Magyarországot is beleértve, több egymást követő felmérés-sorozattal térképezték fel. Az első ezek közül az ún. *Josephinischer Kataster* volt, amelynek munkálatai II. József kezdeményezésére folytak 1786 és 1790 között. Az uralkodó bevallott célja Magyarországon is az volt, hasonlóan az osztrák örökös tartományokhoz, Csehországhoz és Galíciához, illetve a korabeli németalföldi és francia felmérésekhez, hogy az adóztatást új alapokra helyezze. Ezek az elképzelések azonban erős ellenállást váltottak ki a társadalom minden rétegében, ezért aztán sok térképszelvényt az uralkodó halála után megsemmisítettek vagy hagytak elkallódni, mielőtt a munkálatok befejeződtek volna.¹¹

A második felmérés, az ún. *Franziseische Katastralvermessung*, I. Ferenc király (1792–1835) és osztrák császár kívánságára vette kezdetét 1817-ben. A munkálatok elvileg a birodalom egészére kiterjedtek, de az első három évtizedben gyakorlatilag csak a Lajtától nyugatra eső területekkel, azaz az osztrák tartományokkal és Csehországgal végeztek.¹² A felmérők Magyarországot csak az 1848/49-es szabadságharc bukása után érték el – Ferenc József alig néhány héttel a magyar fegyverletétel után, 1849. október 20-án adott ki rendeletet a felmérés megkezdéséről. Ez a politikai helyzet, valamint a megfelelő műszaki háttér hiánya okozta, hogy a munka kezdetben igen lassan haladt: a nyugati megyéket 1856-tól mérték fel a háromszögletes módszerrel; 1861-ben a felmérőket Horvátországba irányították át, majd 1865-től a Felvidéken folytatták a munkát. Az a tény, hogy ugyanazok a mérnökök és földmérők készítették a kataszteri térképeket az ország (sőt a Habsburg Monarchia) egyik végétől a másikig, elősegítette a munka egységes kivitelezését és szakszerűségét. Ugyanakkor nem támaszkodhattak a helyismeretre, ami például a hely- és utcanevek gyakori félreértéséhez és félreírásához, és a helyi sajátosságok figyelmen kívül hagyásához vezetett. Budát, a fővárost csak 1869 és 1872 között mérték fel, közvetlenül a Pesttel és Óbudával történő egyesítés előtt. Az ország középső részének felmérésére még ennél is később, az 1870-es és 1880-as években került sor. Ennek ellenére, az ország viszonylag lassú modernizálása miatt ezek a térképek még mindig nagyrészt az iparosodás előtti állapotokat tükrözik, és ezért van esélye annak, hogy korábbi eredetű jelenségek is felismerhetők rajtuk. Ismét meg kell azonban jegyezni, hogy a felmérők

¹⁰ Az itt tárgyalt kérdések közül többet felvet és tankönyvszerűen tárgyal PRUNTY–CLARKE 2011, Section B (Clues to the past hidden in the map).

¹¹ DICKSON 1991.; SZÁNTAY 2007. 483–490. Mindkét szerző kiemeli, hogy az első felmérés során készült térképek nem pusztultak el olyan mértékben, ahogyan ezt a korábbi kutatás feltételezte. Ennek ellenére a fennmaradt térképek között csak igen kevés olyan van, amely felhasználható lehet a városatlaszok készítésére.

¹² KAIN–BAIGENT 1992. 196–202. A felmérések kivitelezésére több különböző utasítást adtak ki magyarul, illetve németül az 1850., 1856., 1869., 1870. és 1881. években, felsorolásuk megtalálható SÁNDOR 1973. bibliográfiájában.

minden valószínűség szerint nagyobb figyelmet fordítottak a térképek eredeti célját, azaz a pénzügyigazgatási szempontokat alátámasztó részletekre.

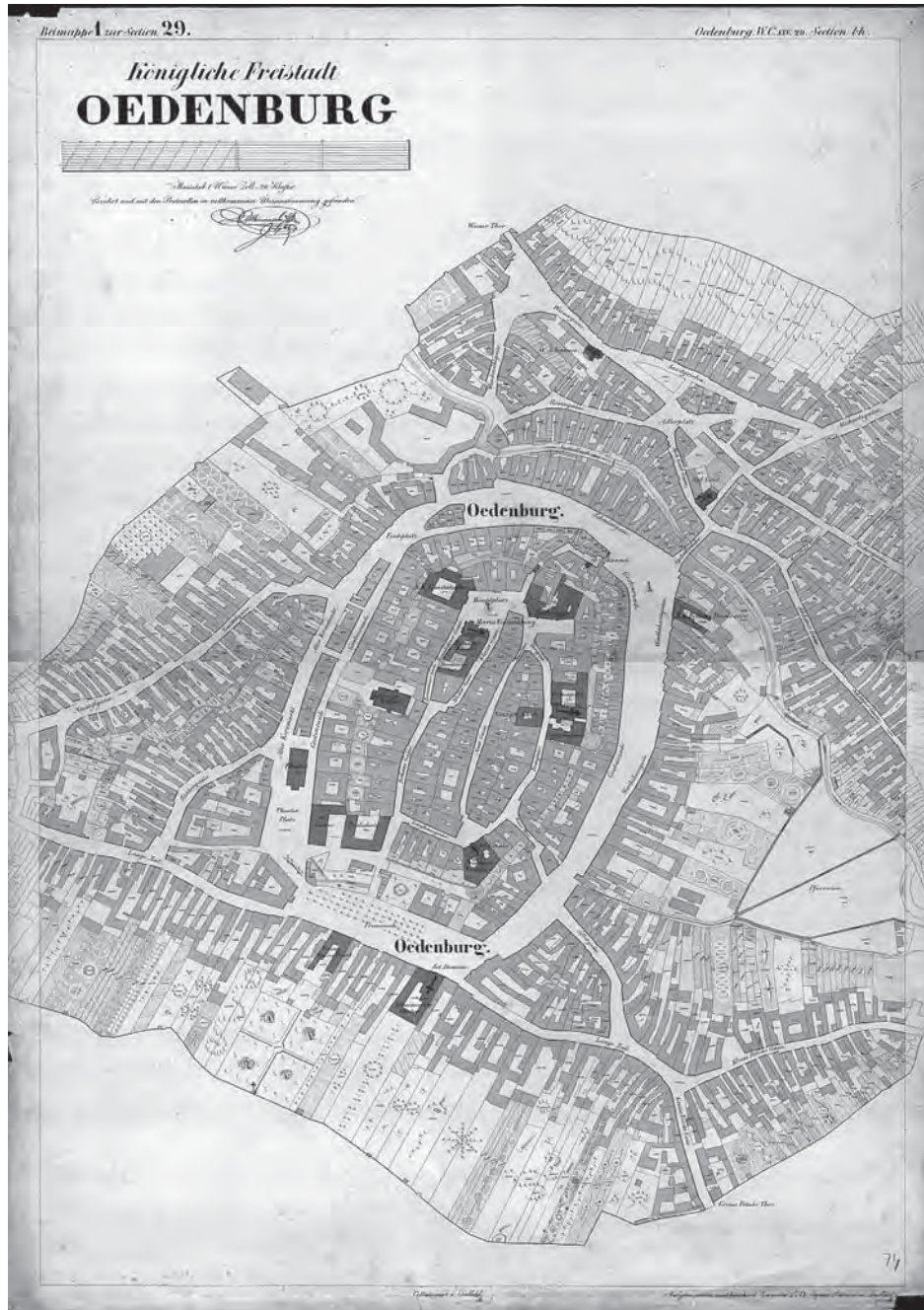
A magyarországi kataszteri térképek méretaránya megegyezik a Monarchia más területeinek felméréseivel: 1:2880, ami azt jelenti, hogy a terepen mért egy négyzetöl (*quadratklafter*) a térképen egy négyzethüvelyknek (*quadratzoll*) felel meg. A városok belterületét ennél részletesebben, általában 1:1440, a legfontosabb városokat, így Budát is 1:720 léptékben ábrázolták. Ezek a léptékek kellően részletesek ahhoz, hogy az európai történeti városatlasz sorozatának alapelveiben rögzített 1:2500 méretarányú alaptérképet el lehessen készíteni. Alkalmasak arra is, hogy az egész Kárpát-medencére kiterjedő összehasonlító városmorfológiai elemzés alapjául szolgáljanak a 19. század második felét illetően. A kataszteri felméréseket a modern kartográfusok is „a megbízhatóság, pontosság és szorgalom mintapéldáinak” tartják.¹³ Ez a feltételezett pontosság (ami viszont nem mentes a fiskális szempontok irányába való elfogultságtól) nem feleltetheti azonban azt az alapvető módszertani problémát, amit a későbbi korok forrásainak korábbi időszakokra történő visszavetítése jelent. A továbbiakban ezt a kérdést szeretném alaposabban megvizsgálni.

Két város és öt topográfiai jellemző

Ahogy fentebb utaltam rá, a kataszteri térképek használhatósága a városi tér korábbi eredetű elemeinek feltárásában, a felmérések pontosságán kívül az adott topográfiai jellemzők állandóságán múlik. Tanulmányomban öt jellemzőt tekintek át ebből a szempontból: a vízrajzi elemeket, a védműveket, a középületeket (a koldulórendi kolostorok példáján), az utcahálózatot és a telekhatárokat. Megvizsgálom ezeknek az elemeknek az ábrázolását a kataszteri térképeken, és összevetem ezeket korábbi térképekről, látképekről, írásos forrásokból és régészeti feltárásokból származó információkkal. Legfőképpen arra a kérdésre keresem a választ, hogy időben meddig lehetséges ezeket az elemeket visszafelé követni. Ezáltal szeretnék módszertani szempontokkal szolgálni a kataszteri térképek történeti topográfiai célú felhasználását illetően olyan esetekre is, amikor nem vagy csak korlátozott mértékben állnak rendelkezésre összehasonlító adatok korábbi időszakokból.

Mintapéldaként két nyugat-dunántúli várost használok: Sopront és Győrt, amelyek fejlődésükben sok hasonló vonást mutatnak, ugyanakkor számos tekintetben élesen eltérnek egymástól. Közös bennük a római kori eredet, de a Borostyánkő-út vonalán fekvő Sopron (*Scarbantia*) inkább kereskedőváros volt, és csak a 3. század végén vették körül fallal a központját. Győr (*Arrabona*) a Duna és a Rába összefolyásánál, a *limes* mentén elsősorban stratégiai helyének köszönhette jelentőségét a római korban és a későbbi korszakokban egyaránt; a későbbi Káptalándomb már az 1. század végétől egy segédcsoport táborhelye volt. Mindkét római települést elhagyták lakói a népvándorlás korában, és csak a honfoglalás után, a 10. század második felétől telepedett meg újra állandó lakosság a területükön. Az Árpád-korban mindkét település ispáni székhelyként szolgált, és az ispánsági sáncvár mindkét esetben a korábbi római

¹³ PAPP-VÁRY 2002. 222–223.

1. ábra. Sopron kataszteri térképének belterületi része

erődítések felhasználásával, azok helyén épült fel. Fontos különbség viszont, hogy Győr már 1009 előtt püspöki székhely lett (elsőként éppen a pécsi püspökség alapítólevele említi ebben a minőségében), így az egyik legkorábbi egyházmegye központjának tekinthető. A székesegyház és a káptalan épületeit az ispánsági váron belül, a korábbi római erőd helyén építették fel, de ennek inkább a Káptalándomb stratégiai jelentősége, semmint valamiféle kontinuitásra törekvés volt az oka.¹⁴

A 13. század nagy társadalmi és gazdasági átalakulásai és a nyugati irányba folytatott kereskedelem megélénkülése mindkét városban az igazgatási funkció helyett a gazdasági szerepkör erősödését hozta magával. Győr kiváltságlevele 1271-ből, Soproné 1277-ből maradt ránk, de valószínűleg mindkét település kiváltságai korábbi előzményekre mennek vissza. A privilégium megszerzését követő időszakban mindkét város jelentős topográfiai fejlődésen ment keresztül, elsősorban a külvároisait tekintve, de míg Sopron folyamatosan királyi tulajdonban maradt és a hét szabad királyi város egyike lett, Győr földesurasága megoszlott az uralkodó, a püspök és a káptalan között, míg végül 1441-ben a királyi város is káptalani tulajdonba került. Az oszmán fenyegetés Sopront néhány alkalmi portyát leszámítva elkerülte, míg Győr a végvári vonal közelében állandó fenyegetettségbe került. A Habsburg katonai kormányzat

2. ábra. Győr kataszteri térképének belterületi része

¹⁴ GYÖRFFY 1987–1998. II. 595–600.; GABLER–SZŐNYI–TOMKA 1990. 22–25.; GECSÉNYI 1983. 41.

gyakorlatilag Bécs előretolt védőbástyájának tekintette és az 1560-as években külvárosainak egy részét is beleértve erődvárossá építette át. Az ekkor emelt erődítéseket csak a napóleoni háborúk után, az 1820-as években bontották el; csak ezután nőtt a város jelentősen túl kora újkori határait. Iparvárossá fejlődéséhez jelentősen hozzájárult a dunai gőzhajózás beindulása valamint a város csomóponti szerepe a vasúti hálózat kialakulásában a 19. század második felében. Sopron középkori népessége az 1430-as években volt a legmagasabb, mintegy 4000 fő, míg az első pontos népszámlálási adatok 1784–1785-ből 11 800–12 500 lakosról tudósítanak; jelenleg mintegy 59 ezren élnek a városban. Győr középkori népességéről nincsenek adataink; 1784–1785-ben lakossága csaknem megegyezett Sopronéval (12 850 fő); mai népessége mintegy 200 000 fő. A két város kataszteri térképe az elsők között készült el 1856-ban.¹⁵ (1–2. ábra)

Vízrajz és táji adottságok

A vízrajz, a domborzattal együtt, a legfontosabb természeti feltételeket jelentik, amelyek az idők során meghatározták egy-egy település fekvését, kiterjedését és morfológiai szerkezetét. A domborzattal ellentétben azonban a vízrajz sokszor jelentős változásokon ment át, részben természeti átalakulások, részben emberi beavatkozás következtében.¹⁶ Az elmúlt néhány évszázadban ez utóbbi vált jelentősebbé, mivel kisebb és nagyobb folyókat egyaránt eltéríthettek és szabályozhattak, a kisebbeket pedig időnként le is fedték. A beavatkozások célja többnyire az volt, hogy a vízi energia hasznosítását lehetővé tegyék (malomcsatornáknak, később duzzasztógáták segítségével) és megkönnyítsék a vízi közlekedést és szállítást, továbbá hogy legyőzzék azokat a korlátokat, amelyeket a vízrajz jelenthetett a települések növekedése szempontjából.

Sopron távol esik a nagyobb folyóktól – ez a tény hosszú távon növekedése gátjának is bizonyult. A kataszteri térképen két nagyobb patak, az Ikva, illetve a Bánfalvi (Rák) patak látható, amelyek a völgyet, ahol a város fekszik, északról és délről kerepezik. A kataszteri térkép adatai különösen a délre, a Bánfalvi patakra vonatkozóan figyelemre méltóak, ugyanis itt még a patak szabályozás és lefedés előtti medre látható. A térkép azonban önmagában nem tartalmaz elegendő információt ahhoz, hogy rekonstruálhassuk belőle a teljes hidrológiai rendszert, amely annak idején Sopron védelméről (várárok), ipari energiájáról (malmok) és közegészségéről (fürdők és ispotály) gondoskodott.¹⁷ A hidrológiai rendszer néhány olyan elemének maradványai, amelyeket korábbi évszázadokban építettek ki, de a kataszteri felvétel időpontjában

¹⁵ Sopron topográfiai fejlődésének részletes bemutatása: JANKÓ–KÜCSÁN–SZENDE 2010. 5–55. Népeségi adatok Sopron várostörténeti atlasza Adattárának 7.1 pontja alatt. Az 1960-as és 1970-es évek nagyszabású ásatásainak összefoglaló áttekintése: HOLL 1979. 105–145. Sopron kataszteri térképét a Magyar Országos Levéltár őrzi: MOL S 78, 207. téka. Győr várostörténeti atlaszának összeállítására még nem került sor. A város topográfiai fejlődéséről jó áttekintést ad WINKLER 1998. Az újkori fejlődésre: BORBÍRÓ–VALLÓ 1956. Népeségi adatok: FARAGÓ–ŐRI 2008. 46. Győr kataszteri térképét a Magyar Országos Levéltár őrzi, MOL S 78, 96. téka.

¹⁶ HUGGETT–CHEESMAN 1992. 91–121

¹⁷ Sopron történeti vízrajzáról több tanulmány is készült. A fontosabb eredményeket összegzi: RUHMANN 1988.

3. ábra. Sopron, belvárosa átnézeti és szintezési térképe

már nem voltak működőképesek, látszólag értelmetlen zárványként mutatkoznak a külváros különböző pontjain, sőt helyenként a belvárosban is.

Az Ógabona tér nyugati teleksorának és az Újteleki utca keleti teleksorának hátsó vége például egy keskeny, mintegy 200 méter hosszú csatorna-szakaszt zár közre.

További források, mindenekelőtt 18. századi városleírások segítségével sikerült ezt a vízfelületet az ún. posztosok árkával azonosítani. Ez egy csatorna volt, amely egykor a Rák-patak gátját kötötte össze az Ikvával, és amely különböző ipari célokat szolgált a tímárok, takácsok és posztókészítők számára. Egykori medre csak részletekben látható, de folyása rekonstruálható a telkek hátsó vonalának összekötésével. Ez az árok a középkorban még nem létezett; kialakítására valószínűleg a 17. század elején került sor, amikor tizenhárom lutheránus vallású posztókészítő család menekült Sopronba a vallásüldözés elől a morvaországi Jihlava (*Iglau*) városából. Egy másik kisebb vízfelület, amelyet a városfal korábbi délnyugati bástyájának külső oldalán ábrázol a térkép, egy másik posztókalló malomárkának maradványaként azonosítható, ami talán már 1589-től, de legkésőbb 1683 és 1837 között működött.¹⁸

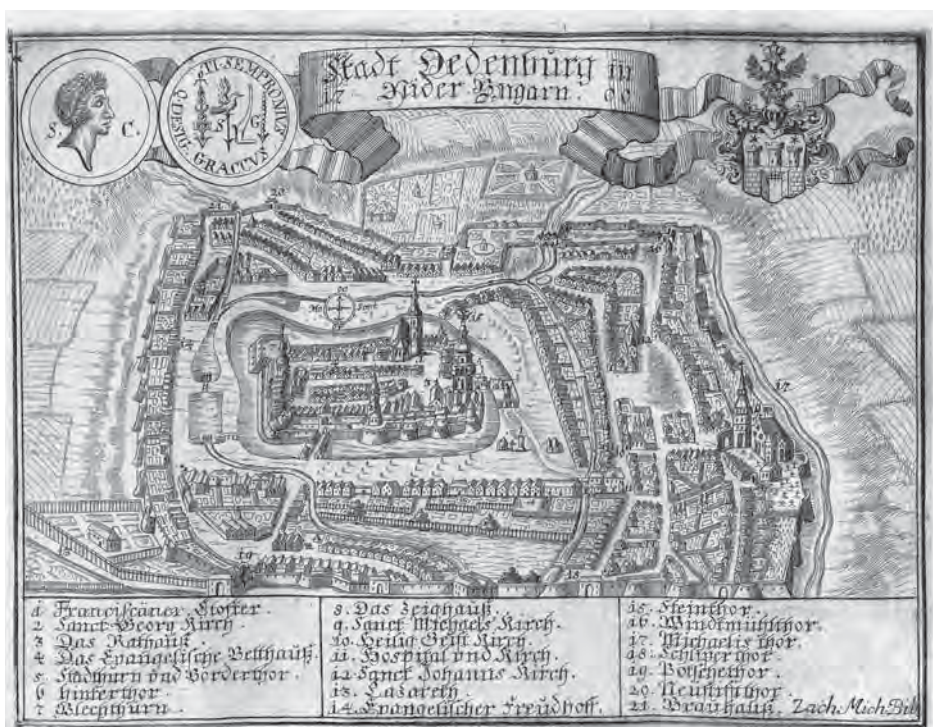
Ha ezekre a malmokra és csatornákra nem lennének más adatok, igen nehéz lenne értelmezni az eredeti összefüggésük ismerete nélkül, közvetlenül végleges eltűnésük előtt felmért és térképre vitt vízfelületeket. Még kevésbé tudnák a térkép szemléltői megbecsülni, időben meddig lehet a létezésüket visszavezetni. Maradványaik feltűntetése a térképen megerősíti, hogy a kataszteri felmérések Sopronban is egy olyan pillanatot örökítettek meg, amikor a kézműves technikával végzett kisipari termelés éppen átadta helyét a nagyobb léptékű ipari fejlesztéseknek.

Még feltűnőbb, hogy a városfalat körülvevő vízesárok, amelyet királyi rendeletre és adókedvezménnyel megtámogatva 1340-ben kezdtek el építeni és 1344-re fejeztek be, egyáltalán nem jelentkezik vízfelület formájában a kataszteri felmérésen. A védműrendszer ezen elemének létesítése és fenntartása komoly vízrendezési munkálatokat kívánt. A vizet a csatornába a Rák-patakból vezették be, amelyen a várostól nyugatra valószínűleg egy gátat és zsilipet, és onnan egy csatornát építettek, amelyből a vizet két, halastóként is használt tározóba vezették az árok déli szakaszán kívül, a mai Széchenyi tér területén. A vízrendszer 14. század közepére visszavezethető elemeit világosan ábrázolja a Sopron erődítését 1622-ben bemutató térkép vázlat, valamint az egész várost ábrázoló, 1700-ban készült metszet.¹⁹ (4. ábra) A 18. század eleje volt az az időszak, beleértve a város 1705-ös ostromát a Rákóczi-szabadságharc idején, amikor a városfal árka még betöltötte eredeti védelmi funkcióját. Ezután, a 18. század későbbi évtizedeiben apránként feltöltötték és területét fokozatosan beépítették. Emlékét a térképes és okleveles források mellett a Várkerület német elnevezése, a *Grabenrunde* is megőrizte. Utoljára 1831-ben vitték térképre a védműrendszerhez tartó nyílt vízfelület egy megmaradt részletét, amikor az egykori tározó tavak keleti vége egy négyszögletes medence formájában még látható volt a későbbi Széchenyi téren.²⁰ (3. ábra) Az ásások a 14. századi árok szélességét 23–35 méter között hatá-

¹⁸ DÁVIDHÁZY 1989.; DÁVIDHÁZY 1995.

¹⁹ Ez a megállapítás Ruhmann Jenőtől származik (RUHMANN 1998. 46), hivatkozással I. Károly 1340. évi adománylevelére (HÁZI I/1. 76–77.), amely azonban csak az árok városvédelemben betöltött szerepét hangsúlyozza, és nem tér ki annak technikai megoldására. L. Sopron várostörténeti atlaszának topográfiai tanulmányát, 12, 19, 27–28 valamint a C.2.2 és C.4.1 táblákat. A vízrajzzal kapcsolatos kérdéseket Sopron atlaszában Kücsán József dolgozta fel.

²⁰ SL SvT 39, közölve Sopron várostörténeti atlaszának C.8.1 tábláján. Ez egyben szintezési térkép is, amely a belváros domborzatát több keresztmetszetben ábrázolja. A domborzat ábrázolása sajnos a kataszteri felméréseken nem található meg.

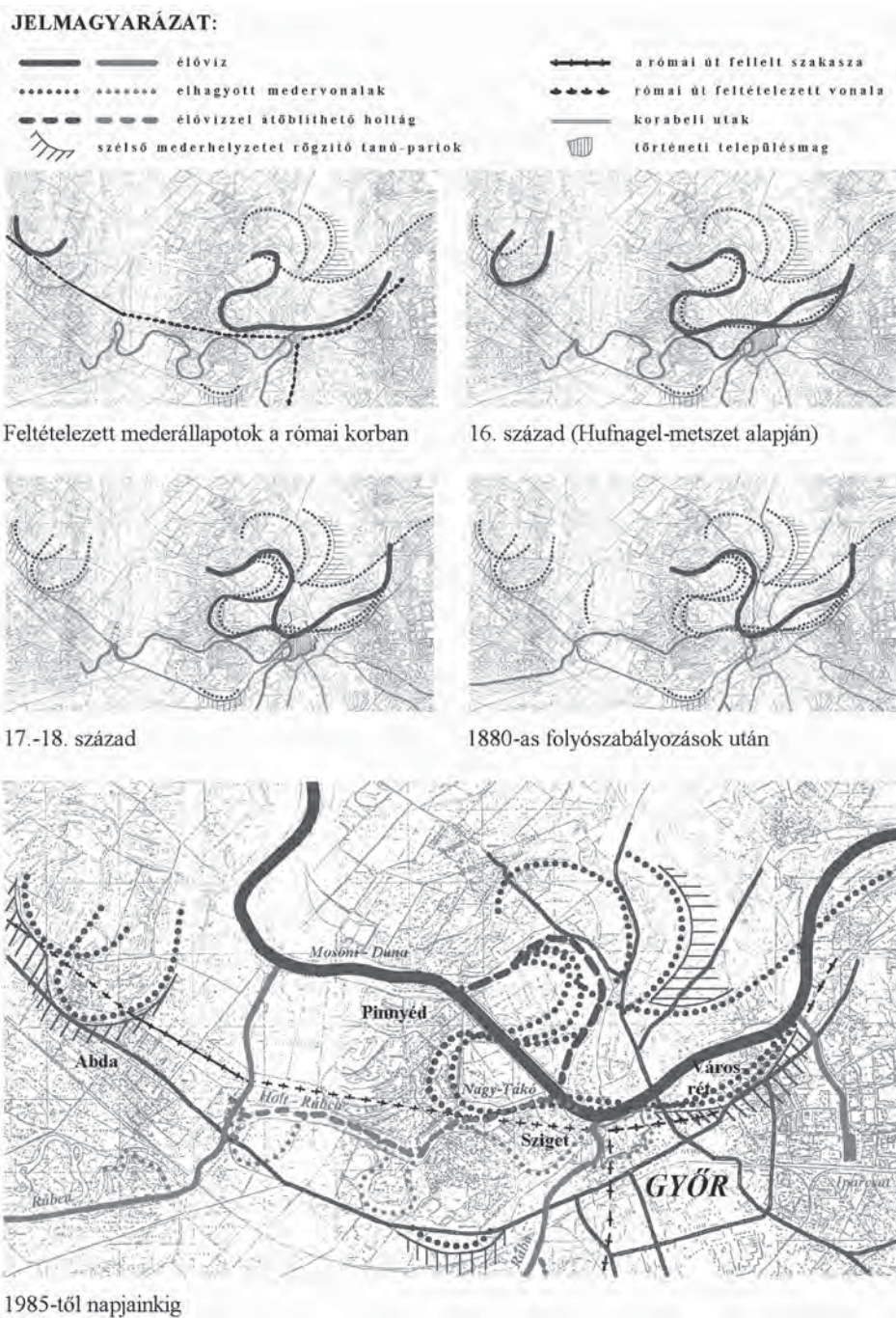
4. ábra. Zacharias Michel: Sopron madártávlati képe (1700)

rozták meg; azzal kapcsolatban azonban, hogy vajon a 14. századi építkezések előtt is létezett-e valamilyen árok a városfalak közül, még nem került lelet napvilágra.²¹

Győrött a vízrajz sokkal fontosabb szerepet játszott a település szerkezetének és kiterjedésének meghatározásában. Mint köztudott, a város a Duna és a Rába összefolyásánál fekszik, de más kisebb vízfolyások, mint például a Rábca is itt ömlenek a Dunába. A vízfolyásoknak ez a bősége, a vízhozam erős időszakos ingadozásával és a viszonylag sík felszínnel összejátszva a folyómedrek és -kanyarulatok gyakori változását eredményezte. A Győr környezetében végbement folyómeder-változások történeti rekonstrukciója meggyőzően mutatja e változások hosszú távú hatásait, és egyúttal azt is világossá teszi, hogy egyetlen térkép sem tükrözhet hosszabb időszakra érvényes állapotot.²² (5. ábra) Az 1856-os kataszteri térkép szerencsére megelőzi az 1880-as évek nagyszabású folyamszabályozási munkálatait, de mégis lényegesen eltérő képet mutat attól, ami Hufnagel 1566-ban készült színezett rézmetszetén látható. Ez utóbbi már az erődvárossá átépített belvárost ábrázolja, miután a Rába egyik oldalágát eltérítették, hogy körbevegye a kiterjedt új erődítéseket. Az 1566 előtti időszakra vonatkozó feltételezések két forrásból merítenek. Az egyik a távolsági utak

²¹ Az árok és a hidraulikai rendszer leírása megtalálható: HOLL 1979. 110–119. Kücsán József néhány ponton helyesbíti ezt Sopron várostörténeti atlaszának topográfiai tanulmányában, 28.

²² SOMFAI 2001.

5. ábra. Győr és környéke vízrajzának rekonstrukciója (Somfai Attila)

nyomvonala, amelyek némelyike még a római korra megy vissza és a középkorban is használatban volt.²³ Ezeket nyilvánvalóan olyan területen vezettek át, ami egész évben száraz és járható volt. A másik támpontot a terepen korábbi folyómederként azonosítható jelenségek nyújtják, amelyeket főként a beépített területen kívül, részben terepbejárással, részben légi felvételekről lehet azonosítani. Valószínűleg a Győr belvárosában a városfalak 19. század eleji elbontása után végbement erőteljes átalakulásnak tulajdonítható, hogy a kataszteri térképen nem találhatunk olyasfajta, korábbi vízfolyásokra utaló zárványokat, mint amilyenek a soproni példán megfigyelhetők.²⁴

A vízrajzra vonatkozó megfigyeléseket összegezve, a kataszteri térképek esetenként megőrizhetik korábbi patak- vagy folyómedrek és vízfelületek nyomait, amelyek a korábbi időszakokhoz tartozó komplex hidrológiai rendszerek részét képezték. Ezek pontos értelmezése azonban csak további források bevonásával lehetséges. A vízrendszert érintő sokféle természetes és mesterséges változás miatt azonban számos olyan vízrajzi elem van, amelyek döntő szerepet játszottak a települések szerkezetének formálásában, de mégsem ismerhetők fel semmilyen formában a kataszteri térképeken.

Védművek

A települések védműveinek kiépítése bármely történeti korszakban az erőforrások tudatos összpontosítását, előrelátó tervezést és komoly anyagi befektetést igényelt. A védőfalak meglétét gyakran a középkori városi lét törvényszerű velejáróinak, sőt meghatározó elemének tekintették, még akkor is, ha falakkal nem körített települések is betölthettek városi funkciókat. Magyarországon például 1351-ben a fallal körülvett városok különleges jogállását törvény rögzítette, kiemelve, hogy az ilyen települések mentesülnek a földesúri kilenced fizetése alól.²⁵ Ezért joggal feltételezhetjük, hogy a védművek döntő szerepet játszottak a városok topográfiai fejlődésében és térképi ábrázolásain egyaránt.

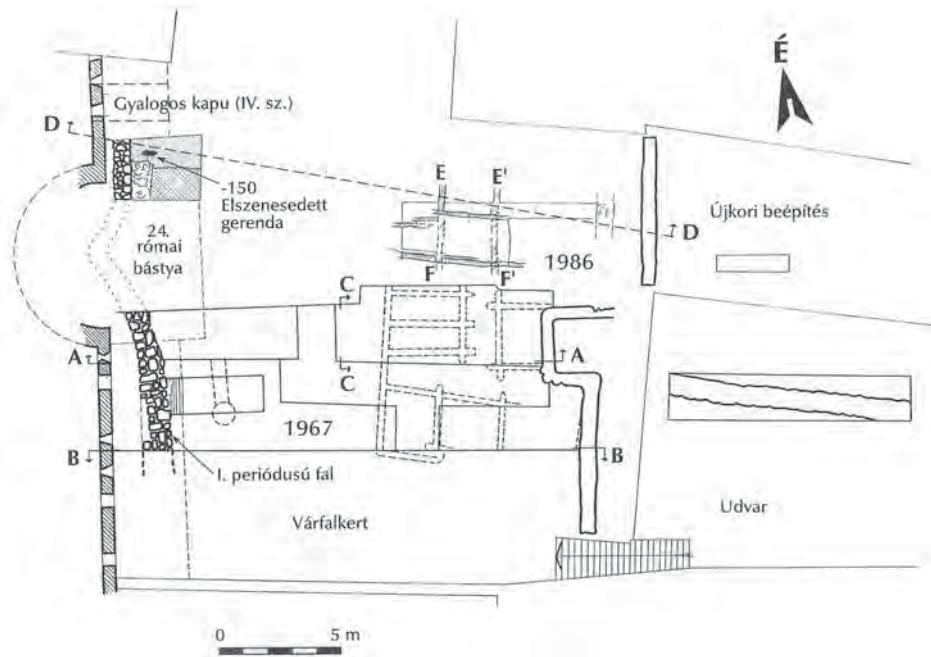
Sopron védművei a fent leírtak ellenére csak nyomokban fedezhetők fel a város kataszteri felmérésén. A történeti kutatás hosszú ideig nem tudta megbízhatóan azonosítani és az építészeti emléanyagban nyomon követni a háromszoros várfalrendszert, és nem ismerte fel, hogy középső gyűrűje közvetlenül a késő-római városfalra épült. Csak a városfalak egyes rövidebb szakaszai voltak felismerhetők szokatlanul ívelődő házfalak vagy hátsó kertek falainak formájában. Az 1960-as években a belvárosban végzett nagyszabású tervátdolgozások során sikerült először tisztázni a római, Árpád-kori és késő középkori védművek pontos elhelyezkedését és egymáshoz való viszonyát. Ezekre az átdolgozásokra valószínűleg nem került volna sor a második világháború Sopron belvárosát súlyosan megrongáló támadásai nélkül.²⁶

²³ Somfai Attila szerint a Pinnyéd és Gyórsziget közötti földszoros, ahol a római út futott, a Rábca és a Mosoni-Duna medervándorlása, azaz kanyarulataik egymásba metsződése következtében tűnt el. SOMFAI 2001. 11. Köszönöm Somfai Attilának, hogy az erre vonatkozó ábrát önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta.

²⁴ Ismételt hangsúlyozni kell azonban, hogy Győr atlaszának elkészítésére még nem került sor; egy részletesebb topográfiai elemzés számos új megállapítással szolgálhat.

²⁵ 1351: 6. tc., kiadása: DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976. 132.

²⁶ L. Sopron várostörténeti atlasza topográfiai adattárának 12. részét (Erődítések), bibliográfiai hivatkozásokkal, valamint HOLL 1979. 113.

6. a-b ábra. Sopron, Templom utca 14.

A kataszteri felvétel idejére a városfal két fő áthaladási pontjának egyike, a Hátsókapu, tornyával és zömök kapuházával egyáltalán nem volt már látható.²⁷ Hasonlóképpen nyomtalanul eltűnt az ovális falrendszer délnyugati „sarokpontján” az 1610-es években épült vaskos olaszbástya; egyedül egy szokatlan hegyesszögben záródó falcsatlakozás árulkodott valamiféle korábbi szerkezetről a szomszédos utcában. A bástya helyét a Kaszinó és a Reáliskola 1854-ben, a kataszteri felmérés előtt mindössze két évvel emelt épülettömbjei foglalták el (l. az 1. ábrát). A bástyát több korábbi térkép és látkép pontosan ábrázolja, többek között a már említett 1700-as metszet és az 1831-ben készült igen részletes felmérés (l. a 3. és 5. ábrát).²⁸ Így Sopronban az 1856-os kataszteri térkép készítői már éppen lekéstek arról, hogy a 19. századi városmodernizáció hevében lerombolt védmű-részleteket felmérhessék.

Vannak azonban olyan soproni példák is, mint a Templom u. 14. épület hosszú hátsó udvara (190–191 sz. a kataszteri térképen), amikor a felmérők egyszerűen figyelmen kívül hagytak egyes, ma is álló falrészleteket. Ez bizonyos szempontból érthető, mert a térkép készítői nem helybeliek voltak, nehezen láthatták át a topográfiai elemek összefüggéseit, és egyébként sem tartották fontosnak olyan falszerkezetek feltüntetését, amelyeknek nem sok közül volt az ingatlanok tulajdonviszonyaihoz.²⁹ (6. a–b ábra) A 11–13. századi ispánsági vár közvetlenül a római falakon belül emelt földsánca szintén nem keltette fel a felmérők figyelmét, holott az még napjainkban is sok helyen 5–6 méteres sánc formájában megfigyelhető a Belvárosban.³⁰ A külvárosok védőfalát is csak ott ábrázolták pontosan a kataszteri térkép készítői, ahol az egybeesett a külvárosi telkek és az őket körülvevő mezőgazdasági parcellák határvonalával.³¹

Győr kataszteri térképe nyílt, sakktábla-szerű városszerkezetet mutat (2. ábra). Ennek alapján senki sem képzelné, milyen kiterjedt védőrendszerrel rendelkezett a város a 16–18. században. Ahogy fentebb már röviden említettem, az oszmán fenyegetés miatt a város teljes belső részét (a püspökvárat és a hozzá legközelebb eső külvárosokat) az 1560-as években egyetlen nagy erőddé alakították át. (7. ábra) A telekkönyvek erőteljes adminisztratív beavatkozásokról árulkodnak, a korból fennmaradt metszetek pedig olaszbástyák többszörös sorával megerősített, kiterjedt védműveket ábrázolnak, a 16. század közepének legfejlettebb haditechnikai színvonalán.³² Ezt az erődvárost a török seregeknek csak négy évre, 1594 és 1598 között sikerült elfoglalniuk, de utána még csaknem egy évszázadig a végvári vonal része maradt és számos támadásnak kellett ellenállnia. A török kiűzése után, az 1680-as évektől kezdve a bástyák és árkok fokozatosan elvesztették jelentőségüket. Az utolsó alkalom, amikor

²⁷ TÓTH 1988. 61–74. A kapuház alaprajza fennmaradt a helyén 1822-ben emelt épület tervrajzai között. SVL APOe. XI. 3310. w, vö. Sopron várostörténeti atlaszának 35. ábráját.

²⁸ L. Sopron várostörténeti atlaszának C.4.1 és C.8.1 tábláját. A saroktelek bonyolult beépítésének egymást követő fázisait tisztázza KÜCSÁN s.a.. A háromszoros falgyűrűt két katonai célra készített térkép is ábrázolja 1591-ből és 1622-ből: ÖStA KRA, Wien, Kartensammlung Inland C V 1-1-450 és 1-2-450.

²⁹ A telek feltárásának eredményeit bemutatja: GÖMÖRI 2002. 68–72, 39–44. ábrák.

³⁰ GÖMÖRI 2002. 21., 26., 41., 49. ábrákon láthatóak a sánc meglévő szakaszai és a fa-föld szerkezetes konstrukció.

³¹ KÜCSÁN 2008.

³² PÁLFFY 1999. 158–163, 201–205.; GECSÉNYI 2003.; WINKLER 1998. 536–541.

7. ábra. Győr erődítései (Georg Hoefnagel)

harci eseményekben szerepet játszottak, a napóleoni háborúk ideje volt: az 1809-es harcokban súlyosan megrongálódtak, és utána teljesen lebontották őket.³³

A lebontás ellenére mégis elvárhatjuk, hogy ezeknek a nagyszabású erődítéseknek valami nyomát megtaláljuk a kataszteri térképen, legalább körvonalak formájában. És valóban, figyelmes szemmel vizsgálva a szelvényeket, felfedezhetjük néhány bástya nyomát a Duna mentén és a város északnyugati sarkában, bár nem falak, hanem szokatlan formájú telekhatárok, kertek és parkok határfalai formájában. A legjobban felismerhető bástya és falszakasz a Káptalándombon, a püspöki palotától északra és nyugatra, valamint a Rába torkolatánál látható, ahol nem volt lehetőség további városfejlesztésre. Ezenkívül az északkeleti oldalon is egy rövid szakaszon az Újvilág utca (Neue Weltgasse a térképen) az egykori falak belső vonalát követi. Ezen szórványosan megfigyelhető részletek alapján azonban még nagy vonalakban sem lenne lehetséges a falak és bástyák, valamint az azokat körülvevő vizesárkok rendszerének rekonstrukciója. Különösen figyelemre méltó az a tény, hogy a belváros 19. században végbement keleti és déli irányú kiterjesztése semmilyen korábbi építményre nem volt tekintettel.³⁴

³³ BORBÍRÓ–VALLÓ 1956.

³⁴ L. a modern várostérkép rávetítését a védműrendszer vonalára: WINKLER 1998. 537. A Dunakapu tér alatti bástya régészeti kutatására, nagy vitákat kiváltva (ld. pl. Kisalföld 2012.10.05.), 2011–2012-ben került sor.

Mi a helyzet a korábbi, a 16. századot megelőző győri erődítésekkel? A Káptalandombtól déli és keleti irányban elhelyezkedő külvárost körülvevő palánkfalnak, amelynek egy rövid szakaszát ásatás hozta felszínre, semmilyen nyomát nem láthatjuk a térképen, csakúgy, mint a püspökvárat a dombtetőn védelmező erődítéseknek, beleértve egy 14 m széles szárazárkot, amely egykor a püspök lakhelyét elválasztotta a domb többi részétől.³⁵ A királyi vármegyeszékhely földsáncát (amelynek szerkezete valószínűleg a soproniéra hasonlított) és az azt megelőző római *castellumot* is igen nehéz lenne a térképen azonosítani. A régészek véleménye szerint a mai Kovács Pál utca (a térképen Milchgasse) átlós vonala a Káptalandomb délkeleti lejtőjén a római katonai tábor falának vonalában halad, de ezt az itt folytatott ásatások nélkül nem lehetett volna feltételezni. Mindezek a győri példák azt sugallják, hogy további térképi, szöveges és régészeti bizonyítékok nélkül a kataszteri térkép nyújtotta információ önmagában nem lenne elegendő Győr korábbi védmű-rendszerének még hozzávetőleges rekonstruálására sem.

Az itt bemutatott néhány példából arra következtethetünk, hogy nagy méreteik és a hajdani városképben elfoglalt domináns helyük ellenére a városi védművek számos változásnak voltak kitéve az idők során: kibővíthették, modernizálhatták, vagy akár le is rombolhatták őket a kataszteri felmérések megkezdése előtt. Emellett a térképek készítőinek érdektelensége mindazzal szemben, ami nem tartozott a kataszteri felmérések szűken vett feladatai közé. A korábbi védművek nemcsak hogy nehezen voltak felismerhetőek, de nem is igen érdekelték a 19. századi felmérőket. Mindazonáltal a korábban lerombolt városfalak vonalára gyakran továbbra is következtetni lehet az utcák elhelyezkedéséből. Ez a részlegesen rekonstruálható védmű-vonal azonban szinte sohasem egyezett meg a legkorábbi erődítések nyomvonalával és kiterjedésével – Sopron példája ez esetben a szabályt erősítő kivételnek tekinthető.

Középületek – Koldulórendi kolostorok

A városi középületek teljességre törekvő áttekintése a kataszteri térképeken és a városfejlődés azt megelőző szakaszain külön tanulmányt érdemelne – nemcsak nagy számuk miatt, hanem azért is, mert történetük szorosan összekapcsolódik a városi öngazgatás és egyházi élet változásaival.³⁶ A lehetséges kérdések illusztrálására a középületek egy különleges csoportját, a koldulórendi kolostorokat választottam ki. A választást igazolhatja Jacques Le Goffnak a koldulórendek és városfejlődés kapcsolatáról írott meghatározó jelentőségű tanulmánya, és Fügedi Erik erre adott szinte azonnali válasza a magyar helyzet elemzésével.³⁷ Koldulórendi kolostorok mindkét itt vizsgált városban álltak, de megjelenésük időrendje és topográfiai helyzetük élesen eltér egymástól. Ezeknek a jelenségeknek a behatóbb vizsgálata új oldalról világíthatja meg a tanulmányomban felvetett módszertani kérdéseket.

³⁵ A paliszádról: TOMKA 1978.; a püspökvár melletti árokról: LÁSZLÓ 2000.

³⁶ Ezért is nagyon fontos, hogy a várostörténeti atlaszokhoz topográfiai adattárak is kapcsolódnak.

³⁷ LE GOFF 1970.; FÜGEDI 1972.

Sopronban csak egy kolduló rend, a ferencesek telepedtek meg a középkorban. A nyugat-európai városoktól merőben eltérően kolostoruk meglehetősen szokatlan helyet foglalt el a városban, amennyiben a Fő téren (annak déli oldalán) helyezkedett el (l. az 1. ábrát). Ha tudjuk azt, hogy a templom és a kolostor épületét 1802-ben a bencés rend kapta meg, miután II. József 1787-ben rendeletileg beszüntette a ferencesek működését, könnyen felfedezhetjük az épületegyüttest a kataszteri térképen. Azt a tényt, hogy a ferencesek ezen a szokatlanul központi helyen telepedhettek meg, a Sopronban IV. Béla király hathatós támogatásával 1250 körül zajlott társadalmi és topográfiai átalakulás körülményei magyarázzák meg. Más városokban a ferencesek több száz évvel a városmag kialakulása és helyrajzában rögzülése után jelentek meg; Sopronban és a legtöbb más magyar városban ezzel szemben a koldulórendek a városok szerkezeti átalakulásának döntő pillanatában telepedtek le és így tehettek szert kedvező adottságú helyszínekre.

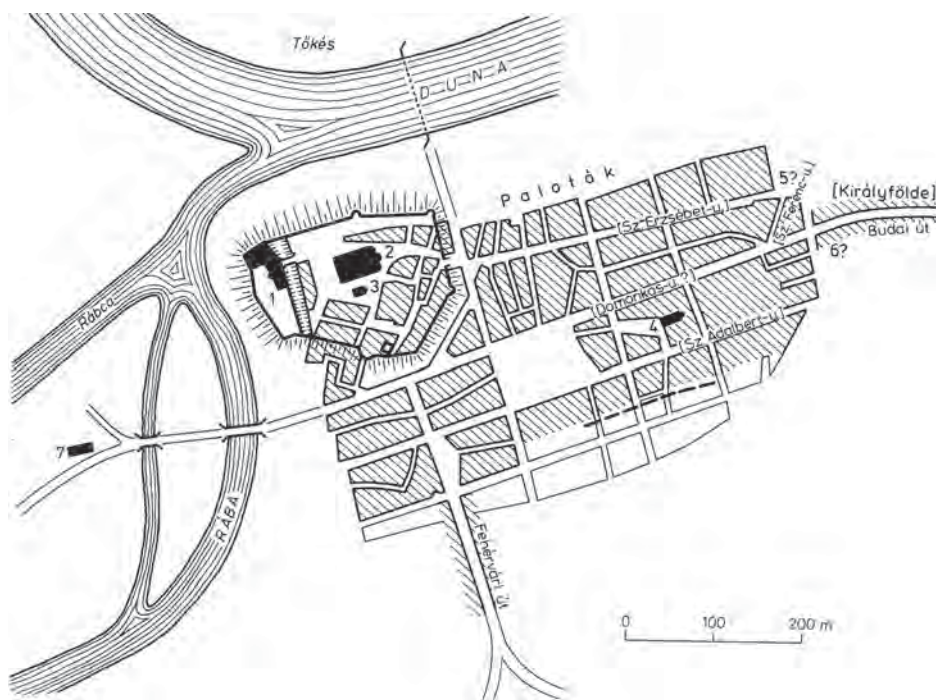
A városlaprajz elemzésének segítségével a ferences kolostor helyének kiválasztását és a telkek kiméréséhez való viszonyát részleteiben is rekonstruálni tudjuk. Erről a folyamatról az alábbiakban még lesz szó. A kolostor lényegében egy olyan telektömböt foglal el, amely szemmel láthatóan megtöri a telkek szabályos kiosztásának rendjét. Ez véleményem szerint arra utal, hogy a ferencesek – bizonyára királyi támogatással – éppen akkor telepedtek meg, amikor a telkek kimérése folyamatban volt. A nyugatról számított második teleksort (az elsőt, azaz a mai Templom utca nyugati házsorát követően) már kimérték, de még nem osztották ki és építették be. Ez lehetőséget adott az eredeti terv módosítására, amelynek során egy nagyobb telket hasítottak ki a kolostor számára.³⁸

A kataszteri térképen szereplő másik koldulórendi kolostor (helyesebben az egyetlen ilyen létesítmény a kataszteri felvétel időpontjában) a domonkos kolostor, a Promenádnál, azaz a mai Széchenyi tér déli oldalán látható, ahol ma is áll. 1719 és 1725 között épült a déli külvárosban azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a katolikus restaurációt segítse az akkor még lutheránus többségű városban.

Győrött a domonkosok és a ferencesek is megtelepedtek a középkor folyamán. Néhány szerző egyenesen azt állítja, hogy a győri volt az első domonkos kolostor Magyarországon, amit a hagyomány szerint már 1228-ban megalapítottak, de az a tény, hogy Szent Domonkos a védőszentje, ennek ellentmond, mivel őt csak 1234-ben kanonizálták. Az alapításra valószínűleg az 1240-es években került sor és 1560-ig működött a rendház, amelynek pontos helyét nem ismerjük. Ha a Győrffy által feltételezhető javasolt lokalizáció helytálló (8. ábra: 6) – a külvárostól keletre, a Buda felé vezető út mentén – az épület minden bizonnyal az új védműrendszer kiépítésének esett áldozatul az 1560-as években, de addigra már a rendház beszüntette működését a reformáció előretörése következtében. A török kiűzése után a domonkosok nem tettek kísérletet a visszatérésre.³⁹

³⁸ A ferencesek soproni megtelepedésének hagyományosan elfogadott dátuma 1278, amikor az első szerzetes írásos forrásban említésre kerül, de ez csak *terminus ante quem*-ként fogadható el. A korábbi megtelepedésre utalnak a topográfiai megfigyelések mellett a legújabb épületrégészeti vizsgálatok eredményei is: GABRIELI–NEMES 2012. további irodalommal.

³⁹ ROMHÁNYI 2000. 28.; GYÖRFFY 1987–1998. II. 600; HARSÁNYI 1938.; FEHÉR 1940.

8. ábra. Győr rekonstruált alaprajza a 14. század elején (Györffy György)

A ferencesek a domonkosoknál valamivel később, 1288 körül telepedtek meg Győrött és 1594-ig működtek a városban.⁴⁰ Középkori rendházuk pontos helye szintén vitatott, de egy 2004-ben folytatott ásítás úgy tűnik, hozzásegíthet a kérdés tisztázásához. A mai Rákóczi u. 36. alatt talált, mérműves ablakhoz tartozó faragványtöredékek tanúsága szerint a ferences kolostor a külváros keleti részén, de még annak határain belül helyezkedett el, és valószínűleg szintén az új városfalak építésekor romboltak le. (8. ábra: 5) A napvilágra került romok a védművek belső oldalán helyezkedtek el.⁴¹ A domonkosoktól eltérően a ferencesek visszatértek Győrbe, közvetlenül a város töröktől történt visszafoglalása után. Mivel a korábbi rendházuk már nem állt rendelkezésre, 1614-ben megkapták a *suburbiumban* az első plébániatemplom romos épületét, ami kedvező helyen, a piactértől egy háztömbbel keletre helyezkedett el. A barátok újjáépítették és kibővítették az épületet, és 1787-ben bekövetkezett feloszlásukig használták. Ezt követően a felhagyott rendház raktár, majd árvaház céljára szolgált, végül pedig Győr megye tulajdonába került, itt rendezték be az új, kibővített Megyeházát a 19. század elején. A kataszteri térképen név nélküli középületként van feltüntetve a *Comitatshaus Gasse* (Megyeház utca) északi házsorában.⁴²

⁴⁰ ROMHÁNYI 2000. 28.; GYÖRFFY 1987–1998. II. 598–599.

⁴¹ SZÓNYI 2007. 121–122, 143, 148. (A romok feltételezett azonosítását a ferences kolostorral csak a cikk idegen nyelvű kivonatai tartalmazzák.)

⁴² NÉMA 2006.; NÉMETH 1931.

E példák azt mutatják, hogy a középületek a városalaprajz kulcsfontosságú, de gyakran nehezen megragadható elemeinek tekinthetők. Míg helyük az esetek többségében (de korántsem mindig) viszonylagos biztonsággal meghatározható a későbbi térképeken, pontos kiterjedésük, és legfőképpen funkciójuk és tulajdonosuk igen gyakran változott. Egy korábbi középület telkén tehát gyakran később is valamilyen intézmény kapott helyet, de ez az intézmény egyáltalán nem biztos, hogy ugyanazt a célt szolgálta, mint az elődje. A korábban középületnek helyet adó telket ritkán használták később magáncélokra, de ez sem zárható ki, különösen háborús pusztítások vagy a népesség kicserélődése miatt. A helyi hagyomány vagy emlékezet nem mindig őrzi meg ezeknek a változásoknak az emlékét. Csak a különböző írásos és képi források, valamint az ásások segíthetnek abban, hogy a tulajdonosok és funkciók időben egymásutánját helyesen rekonstruáljuk.

Utcahálózat

A helyi közlekedést szolgáló utak hálózata adja minden egyes település gerincét, ezért a térképek egyik legfőbb feladata ezek ábrázolása. Az utcahálózat kialakulása szervesen összefügg az adott település keletkezésével, és követi annak minőségi és mennyiségi változásait. Ezért igen fontos, hogy a folytonosság vagy a változások folyamatát nyomon követhessük és tisztázzuk, hogy mennyiben használhatók erre a későbbi időben készült térképek. A kérdés átfogó áttekintésére ezúttal sincs lehetőség, de néhány kiválasztott példa is fontos jelenségekre hívhatja fel a figyelmet.

Sopron utcahálózata, ahogyan az a kataszteri térképen is első látásra feltűnik, két világosan elváló részre osztható: egy ovális városmagra és egy sor, látszólag rendszeretlenül elhelyezkedő utcára, amelyek különböző irányokból közelítik meg a városmagot (l. 1. ábra). Az utcák vonalát a központi részen a római korból örökölt városfal körvonala határozta meg. A középkori utcahálózat azonban a római kori térhasználatól gyökeresen eltérő módon tagolja a falakon belül elhelyezkedő területet. A római korban először nagy vonalakban kijelölték a város területét a főbb átmenő utak segítségével, és azután osztották további kisebb egységekre. Ezzel szemben a középkori Sopronban először a kisebb egységeket, azaz a telkeket mérték ki, a városfalon belül körbehaladva, és a telkek homlokzati vonalainak egymásutánjából alakult ki az utcák vonala. Ez az eljárás magyarázza meg, hogy miért követi a belváros három fő észak-déli irányú utcája, a Templom utca, az Új utca és a Szent György utca olyan pontosan a városfalak görbületét. Csak a ferences kolostor tömbje zavarja meg ezt a szabályos rendet, amint arról fentebb már szó volt. Ezt a rendszert kiegészíti egy széles külső körút, a Várkerület, amelynek mindkét oldalán házak sora áll. A belső házsor a 18. század közepétől kezdve épült ki a városfalat egykor körbevevő vizesárok helyén, a külső házsor a műemléki kutatások eredményei alapján középkori eredetű. A kataszteri térképen ábrázolt utcahálózat tehát ebben az esetben gyakorlatilag megegyezik a középkorban kialakult rendszerrel.⁴³

⁴³ JANKÓ-KÜCSÁN-SZENDE 2010. 17–22.; KÜCSÁN-SZENDE 2009.; MAJOR 1965.

Sopron külvárosainak utcái, ahogyan azt a térképen láthatjuk, szintén a 13–14. század folyamán kialakult utcavonalakat tükrözik. A külvárosi utcák hálózata a városon átvezető kereskedelmi utakat követi, amelyek maguk is a dunántúli városok és falvak – helyi szinten Sopron és jobbágyközségei – között kialakult közlekedés rendszeréhez igazodnak. A kereskedelemi kapcsolatrendszer, és így az utak rendszere is változatlan maradt az újkorig. A Sopront körülvevő falvak többsége a város földesúri tulajdonában volt; megszerzésükre királyi adomány vagy vétel révén a 13. század végétől a 15. század elejéig terjedő időszakban került sor. Ehhez a folyamathoz szorosan kapcsolódott a külvárosok kiterjesztése a falvakhoz vezető utak mentén. Ezekben az esetekben az utak voltak ez elsődleges tényezők, és a telkeket ezekhez, valamint más természetes vagy mesterséges adottságokhoz igazodva mérték ki.⁴⁴

A fent említett tényezők komplex összjátékának példajaként vessünk egy pillantást Sopron északnyugati külvárosára. Ez a városrész a Bécsi út (Wienergasse) mentén épült ki, nyugati végét a Bécsi kapu zárja le. Közvetlenül a kapun belül, a Bécsi út és a Szélmalom utca (Windmühlgasse) találkozásánál egy nagyobb, név nélküli nyílt terület található. Ezt a városrészt, amelynek kialakulása nagy valószínűséggel a 15. század első évtizedeire keltezhető, a kataszteri térkép pontosan úgy ábrázolja, mint Zacharias Michel többször említett 1700-ban készült metszete (1. és 4. ábra).⁴⁵ Az utcahálózat stabilitását a városnak ebben a szegletében a kutatás egybehangzó véleménye szerint több tényező is elősegítette: a távolsági kereskedelmi út; a kapu, ahol a városi hatóságok ellenőrizhették a Bécsből Sopronba (és viszont) vezető forgalmat; és a viszonylag meredek domboldal a kapu és az Ikva patak között, ami nem kedvez az intenzív beépítésnek.⁴⁶

Sokkal több vitát váltott ki a történészek, régészek, építészek és a történeti földrajz képviselői között Győr utcahálózatának kérdése. Amint erről a védműrendszer átalakítása kapcsán fentebb már szó esett, a kataszteri térképen világosan ábrázolt sakktáblaszerű alaprajz (2. ábra) a városfalak 19. század eleji lebontása után a belváros utcahálózatának déli és keleti irányú kiterjesztésével jött létre. De vajon időben meddig vezethető vissza a korábbi, 16. századi metszeteken már látható szabályos belvárosi alaprajz? Ez a kérdés nemcsak Győr, hanem a magyarországi városfejlődés egésze szempontjából érdekes lehet. A szabályos, sakktábla-szerű alaprajz ugyanis Közép-Kelet Európa számos régiójában: Csehországban, Morvaországban, Sziléziában és Kis-Lengyelországban széles körben elterjedt, ugyanakkor a középkori magyarországi városok között csak elvétve található meg.⁴⁷ Egyes kutatók szerint Győr mai belvárosának szabályos utcahálózata a 13. század közepére – második felére vezethető vissza. (8. ábra) Az új alaprajz kialakulását összekapcsolják az 1271-es királyi

⁴⁴ JANKÓ-KÜCSÁN-SZENDE 2010. A.3.2 térkép (fejlődési fázisok); 63. o. 29. ábra a jobbágyközségekről; a külvárosi fejlődés későbbi szakaszairól vö. JANKÓ 2008.

⁴⁵ L. az ide vonatkozó adatokat Sopron várostörténeti atlasza topográfiai adattárában és a metszet reprodukcióját a C.3.3 táblán.

⁴⁶ Ebben az esetben különösen sajnálatos, hogy a kataszteri térképek nem tartalmazznak szintvonalakat. Vö. Hauser Károly akvarelljét a Bécsi kapuról, amely ábrázolja a Szt. János kápolnát, a johanniták 1247 és a 15. század közepe között használt templomát is. A johannitákat IV. Béla a Bécs felé vezető út védelmére telepítette a kapu közvetlen közelébe. A képet közli: ASKER CZ 1995. 73.

⁴⁷ PIEKALSKI 2001. 159–193. Ez a kérdés messze túlmutat a jelen tanulmányban tárgyalt témákon. Végső soron arra keresi a választ, hogy Közép-Kelet Európa városfejlődése mennyiben épült helyi alapokra, illetve vett át külföldi mintákat.

kiváltságlevéllel, hangsúlyozva, hogy az oklevélben feltételezett nagyszámú új polgár letelepítéséhez rendezett körülményekre volt szükség.⁴⁸ Más vélemények szerint a szabályos alaprajz csak a 16. század közepén alakult ki, az új védműrendszer kiépítéséhez kapcsolódva. A vár védőinek ugyanis létfontosságú volt a szabad mozgás, azaz hogy a bástyákat és kapukat minden akadályoztatás nélkül, a lehető leggyorsabban meg tudják közelíteni.⁴⁹ Ismét mások azzal érvelnek, hogy a szabályos alaprajz kialakulásában nagy szerepet játszottak a tűzvészek okozta pusztítások, amelyek után szélesebb és jobban megközelíthető utcákat kezdtek építeni.⁵⁰

Mivel Győr mai belvárosa pontosan a kérdéses középkori városrész felett fekszik, csak viszonylag kis felületeken volt lehetőség régészeti kutatásra. Ezért mindeztidíg a régészet nem tudott döntő bizonyítékkal szolgálni egyik fentebb ismertetett elmélet mellett vagy ellen sem. Azon a néhány lelőhelyen, ahol folyamatos rétegsorokat sikerült feltárni, a középkori és a mai utcarendszer bizonyos mértékű átfedését lehetett megfigyelni. Ezenkívül a 13. század közepére keltezhető rétegekben több helyen is korábbi építmények, sőt temetők lerombolásának és elplanírozásának nyomai voltak láthatók. Mindezek a beépített terület gyökeres átalakítására utalnak ebben az időben. Amíg ezzel ellentétes bizonyítékok nem kerülnek a felszínre, jogosnak tűnik a feltételezés, hogy a város és külvárosa jogállásának magasabb szintre emelése valóban a térszerkezet átalakításával – többek között egy új piactér kialakításával is – járt. Azt azonban nehéz megállapítani, mennyire volt átfogó ez a korai várostervezési elképzelés. A magam részéről valószínűnek tartom, hogy a szabályos alaprajz létrehozásában a 16. század közepének hadmérnökei mondták ki a végső szót.⁵¹

Bárhogy is dől el a fenti kérdés, lehetetlen nem észrevenni, hogy vannak a kataszteri térképen olyan elemek, amelyek nem illeszkednek a szabályos alaprajzba. A széles utcák által kijelölt tömbökön belül keskenyebb utcákat, közöket és síkatorokat lehet felfedezni, amelyek szabálytalan, átlós irányban futnak a „sakktabla” egyeneséhez képest. (9. ábra) Ezekkel kapcsolatban két kérdéscsoport merül fel. Egyrészt: összeáll-e ezekből a szabálytalan részletekből valamiféle rendszer, amely a külváros egészére, vagy legalábbis nagyobb részére kiterjedt? Másrészt: hogyan viszonyulnak ezek időrendben a városalaprajz más alkotóelemeihez? Másképp fogalmazva: megelőzik-e időben a szabályos utcahálózatot, és ezáltal a topográfiai fejlődés legkorábbi időszakát képviselik-e, vagy másodlagos jelenségek-e a szabályos alaprajzhoz képest?⁵² Mivel ennek a kérdésnek a megválaszolása a telkek méretének és tájolásának megítélését is érinti, a következő alfejezetben térek vissza rá.

Az itt bemutatott megfigyelések azt példázzák, hogy a városi utcahálózat és az egyes utcák vonalának stabilitását számos tényező elősegítette, de sok olyan jelen-

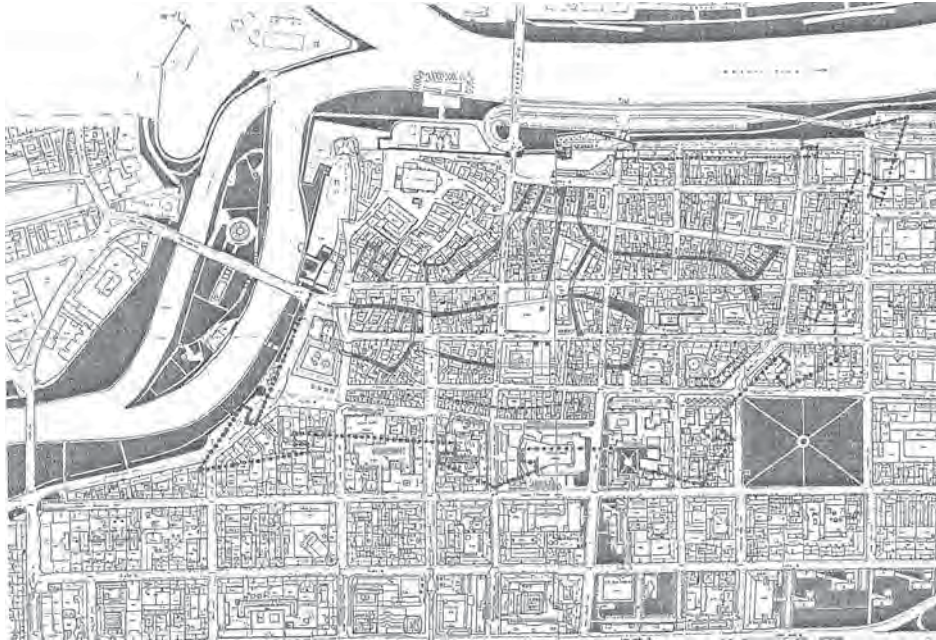
⁴⁸ GRANASZTÓI 1964.; LÖVEI 1991.; GYÖRFFY 1987–1998. II. 595–600. Györffy elképzelései azért is nagy hatást gyakoroltak a későbbi kutatásokra, mert munkájában egy rekonstruált városalaprajzot is megjelentetett, amelyet – más ide vonatkozó képi ábrázolás vagy alaprajz híján – azóta számos publikációban reprodukáltak.

⁴⁹ GECSÉNYI 2003. 7–8.; SZABADY 1943. idézi: WINKLER 1998. 538.

⁵⁰ RÁTH 1864. 17, 58, 61.; LOVAS 1940. 63.

⁵¹ GECSÉNYI 2003. 6/6. jegyzetben hivatkozik egy szabályozási tervre, amelyet Pietro Ferrabosco építész nyújtott be a bécsi Hofkriegsrathoz: ÖStA KRA, Hofkriegsratprotokollen, Bd. 143, Reg. 1564. fol. 33, 51.

⁵² SOMFAI 2001.; WINKLER 1998. 540–541.

9. ábra. Győr modern térképe, a négyzethálós alaprajzba nem illeszkedő utcák (Winkler Gábor)

séggel is találkozhatunk, amelyek ellentmondanak ennek. A stabilizáló tényezők között sorolhatjuk fel a természeti adottságokat, különösen a domborzatot, és mesterséges létesítményeket, mint például jelentős épületeket, tereket, falakat és kapukat. Miután az utcakövezést és a csatornázási rendszert bevezették a városokban (Sopron belvárosában például már a 15. században),⁵³ ezek is elősegítették az utcavonalak stabilitását. Végül, de nem utolsósorban számításba kell venni a telekhatárokat és a telkeken emelt épületek homlokzatát. Ezek a falak, különösen, ha tartós anyagból, kőből vagy téglából épültek, szintén hozzájárultak az utcavonalak „megkövüléséhez”. Ellentétes hatással, azaz az utcavonalak és az utcahálózat destabilizálásával jártak a nagyszabású építkezések és bontások, különösen a védművek átalakításai majd lerombolása – habár sok esetben a lerombolt falak iránya még évszázadokig meghatározta az utcák nyomvonalát. A tulajdonviszonyokban bekövetkezett változások, amint azt alább látni fogjuk, csak abban az esetben voltak hatással az utcák vonalára, ha nagy léptékben került rájuk sor. Ez az iparosodás előtti időszakra nem volt jellemző; leginkább hadászati szempontok vagy az uralkodói reprezentáció érvényesítése okozhatott nagyobb léptékű városszerkezeti változásokat. Ezért megállapíthatjuk, hogy az utcák a városok alaprajzának állandóbb, hosszabb távon fennmaradó elemei, mint akár a védművek, akár a középületek, ezért térképi ábrázolásuk is nagyobb eséllyel örökítheti meg korábbi korszakok emlékeit.

⁵³ KUBINYI 1984.

Telekhatárok

A városmorfológiai és történeti-térhasználati kutatások joggal tulajdonítanak nagy jelentőséget a polgári telkeknek. Ahogyan a városatlások használatáról a közelmúltban kiadott kézikönyv szerzői fogalmaznak, „A polgári telek (*burgage plot*) azaz a városi földtulajdon alapegysége, amelyet meghatározott adó fizetése fejében birtokol tulajdonosa, a középkor egyik legfontosabb vívmánya a városokat tekintve.”⁵⁴ A városalaprész-elemzés módszere, amit az angolszász kutatás az 1960-as években fejlesztett ki, és amit a történeti földrajz kutatóinak egymást követő generációi tovább finomítottak, szintén a városi telkek vizsgálatára épül. A módszer alapja az a felismerés, hogy a telkek mérete, formája és tájolása fontos adatokkal szolgál arra nézve, hogy az a városrész, ahol fekszenek, hogyan jött létre. A telekcsoportok „alaprajzi egységeket” (*plan units*) képeznek, azaz olyan városrészeket, amelyek egy időben jöttek létre, közös városfejlesztési célt követve.⁵⁵ A kataszteri térképeket éppen azért választották ki a sorozat kidolgozói az alaptérképek készítéséhez, mert világos és szisztematikus képet adnak a városi telkekről – természetesen azokról, amelyek a térképek készítése idején léteztek. A kérdés megint csak az, hogy ezek a 19. század közepi-végi telkek hogyan viszonyulnak kora újkori vagy éppen középkori elődeikhez.

Sopron telekrendszere, ahogyan az az 1856-os kataszteri térképen látható (1. ábra), a belvárosban és a középkori eredetű külvárosokban is, mindössze kisebb módosulásokkal, a 15. századra vagy még korábbi időkre vezethető vissza. A belvárosban az ingatlanforgalomra vonatkozó bőséges írásos forrásanyag és a topográfiai sorrendben felvett adójegyzékek – Magyarországon szinte egyedülálló módon – lehetővé tették az ott található mintegy 100 telek tulajdonos-változásainak nyomon követését 1488-tól a 20. század közepéig.⁵⁶ A még álló épületek épületrégészeti és építészettörténeti kutatása azt is kimutatta, hogy már a 13. század végén épített első kőházak is méreteikben és tájolásukban ezt a telekrendszert követték.⁵⁷ Ez a rendszer minden bizonnyal gondos tervezőmunka eredményeként jött létre, amelynek során a korábbi ispánsági vár területét az erődítés vonalát követve felmérték (amint azt az utcahálózatról szóló alfejezetben említettem), és nagyjából egyenlő nagyságú telkekre osztották.⁵⁸ A ké-

⁵⁴ PRUNTY–CLARKE 2011. 86.

⁵⁵ Ezt a módszert először a német származású brit geográfus, Michael Conzen írta le és mutatta be gyakorlati példákon az 1960-as években: CONZEN 1968.; ezt a birminghami történeti földrajzi iskola fejlesztette tovább: SLATER 1981. Slater kiterjesztette a módszer alkalmazását Kelet-Európára, többek között Lublinra is. Az elmúlt években Keith Lilley finomította tovább az eljárást, hangsúlyozva nemcsak a kartográfiai, hanem más jellegű, pl. régészeti források jelentőségét is: LILLEY 2000.

⁵⁶ DÁVID–GODA–THIRING 2008.

⁵⁷ Sopron belvárosának nagy részét Dávid Ferenc művészettörténész és kollégái módszeresen végigkutatották az épületek műemléki helyreállítása előtt az 1960-as és 1970-es években, l. TURBULY 2012. A kutatási jelentéseket a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal tervtára őrzi Budapesten. DÁVID–GODA–THIRING 2008. házkatalógusában Dávid Ferenc következetesen megjelöli azokat a telkeket, amelyek középkori határvonalát a műemléki kutatás igazolta.

⁵⁸ Valószínűleg először a sánc belső oldalán körbehaladva mérték ki a telkeket. Ezek hosszabbak a belső tömbök telkeinél a sánc széles talpa miatt. Utána a mai Templom utca felől újabb teleksort mértek ki. Ez az eljárás magyarázza, hogy miért követi az Új utca nyugati oldalának házsora (amely eredetileg a Templom utca keleti teleksorának lábvonala volt) olyan pontosan a nyugati várfal-szakasz és a Templom utca

sőbbi évszázadokban csak kisebb kiigazításokat végeztek, elsősorban a teleklábaknál, amit esetenként a levéltári adatok segítségével nyomon követhetünk.

A külvárosok telkeinek kimérését, több egymást követő szakaszban, szintén a középkor folyamán végezték el. Az első szakaszra talán már a belvárossal egy időben, de legkésőbb a 14. század végén sor kerülhetett. Ezt bizonyítja a pontosan egymás tetéjére épült lakóházak feltárása is.⁵⁹ Mindazonáltal a Sopron különböző pontjain végzett ásatások olyan, a 13. század közepénél korábbi jelenségeket is felszínre hoztak, amelyek nem illenek bele a kataszteri térképen ábrázolt telekrendszerbe. A 11–13. századi ispánsági vár csak régészeti módszerekkel vizsgálható belső felosztása más elveket követett, mint a későbbi telekrendszer.⁶⁰

Győr szabályos utcahálózatáról és annak lehetséges keletkezési idejéről a fentiekben már volt szó. Ez a szabályos, tervezett elrendezés azonban, úgy tűnik, nem feleltethető meg a hálózaton belüli háztömbökben elhelyezkedő telkek méreteinek és tájolásának (2. ábra). Látható különbség van e tekintetben a 16. századi erődítésen belül elhelyezkedő, illetve az azon kívüli tömbök között: az előbbieken egyenlő nagyságú telkekből álló házsorok mellett igen apró, valószínűleg a növekvő népességszám nyomására felosztott telkek váltogatják egymást. Az új erődítések építése során, 1567-ben, valamint a négyévi török foglalás utáni visszatelepülés (1598) alkalmával készített feljegyzések azt mutatják, hogy a polgári lakosság vissza akarta szerezni korábbi ingatlanjait, miközben a katonaságnak is újabb területekre volt szüksége. Ez számos konfliktushoz és ad hoc megoldásokhoz vezetett. A korszak viszonylag bőséges levéltári forrásanyagának további vizsgálata minden bizonnyal további adalékokkal szolgál majd a változások nyomon követéséhez.⁶¹

Ezek mellett a későbbi változások mellett a kutatás kimutatott olyan telekhatársorozatokot is, amelyek tájolása a fentebb említett, a szabályos utcahálózattól eltérő keskenyebb utcákhoz és közökhöz igazodik. (9. ábra) Úgy tűnik, mintha ezek a „rendszerellen” telkek, amelyek a kataszteri térképeken és más 18–19. századi térképes forrásokon is megtalálhatók, a település másfajta térbeli elrendezésének, telekstruktúrájának maradványai lennének. Az az utcahálózat, amelyet ezek a telkek kirajzolnak, jobban követi a domborzat vonalát, és ezért egyes feltételezések szerint egy korábbi, kevésbé mereven szabályozott rendszer részét képezi (9. ábra). Ennek az elméletnek a kidolgozói szerint a szabályos utcahálózatot erre a korábbi rendszerre húzták rá; egyedül a térképi források alapján azonban nem lehet eldönteni, hogy a fejlődés melyik fázisában és pontosan mikor történt ez. Az is kérdéses, hogy vajon

nyugati oldalának ívét. A keleti várfal-szakasz mentén kimért telkek (a későbbi Szent György utca) és az Új utca nyugati teleksora által közbezárt lencse formájú területet már nem lehetett teljes szabályossággal felosztani, ezért találhatók itt eltérő nagyságú telkek. A telekosztás folyamatáról l. részletesebben: JANKÓ-KÜCSÁN-SZENDE 2010. 16.

⁵⁹ PI. GABRIELI 2006. a délnyugati külvárosban elhelyezkedő Hosszúsor (ma II. Rákóczi Ferenc utca) egy telkének egymásra épült házairól.

⁶⁰ GÖMÖRI 2002. 121–141. L. Sopron várostörténeti atlaszának 2. fejlődési fázis térképét is. A.3.2 tábla: Sopron az Árpád-korban.

⁶¹ 1567-ben például az összeírások 694 ingatlantulajdont sorolnak fel, amelyekből 487 ház volt, 95 kunyhó (Häuslein), 63 bérlakás (Losament), 22 fogadó és 27 kereskedő-bódé: GECSÉNYI 2003. 7–8, 13–59. Ugyanebben az évben készült egy jegyzék 27 olyan házról, amelyek nagy, további felosztásra alkalmas telkeken helyezkedtek el. GECSÉNYI 2003. 59–62.

a Káptalandomb alatti telkek csoportja, ahol a legtöbb „rendszeretlen” tájolású telek található, valóban rendszert alkotott-e. Egy másik városrész, amely egy korábbi telekfelosztási rendszer maradványait őrizhette meg, a Duna (a kikötő) és a piactér közti területen található. Nem zárom ki annak a lehetőségét, hogy ezek a telekhatárok korábbi alaprajzi egységekhez tartoznak. A további régészeti kutatás, valamint a fennálló, középkori eredetű épületek vizsgálata hozhat csak megoldást ebben a kérdésben.⁶²

Az itt vizsgált alaprajzi elemek közül úgy tűnik, hogy a telekhatárok kérdése az, ahol a történeti városatlasz sorozat a legtöbb újdonsággal szolgálhat. Ez az elem nem jelenik meg egyetlen olyan korábbi topográfiai térképen sem olyan pontossággal és részletességgel, mint a kataszteri térképeken. Ezért ebben az esetben kell az állandóság vagy változás kérdését a leginkább gondosan megvizsgálni. Mivel a telektulajdon jelentette a „belépőjegyet” a város közösségébe és a polgárjog nyújtotta előnyök kihasználásához, a telektulajdon változásának nyilvántartása a városi adminisztráció legfontosabb feladatai közé tartozott. Ez számos különböző iratfajta: adásvételi szerződések, telekkönyvek, jelzálog-nyilvántartások és hasonlók megjelenését és rendszeres vezetését eredményezte. Szerencsés esetekben ezek az iratok egyes épületekhez, ingatlanokhoz kapcsolhatók; azonban a legritkább esetben tartalmaznak információt a 18. század vége előtt az adott ingatlan pontos tájolásáról és kiterjedéséről. A régészeti és épületrégészeti kutatások, mind a földalatti (ásatások, pincék kutatása), mind a föld feletti maradványok (fennálló, későbbi épületekbe beépített falak) esetében döntő jelentőséggel bírnak a térképeken ábrázolt telekhatárok korábbi eredetének igazolását vagy cáfolatát illetően. A telekhatárok erősebb tendenciát mutatnak a történeti kontinuitásra, mivel az átruházással kapcsolatos jogügyletek (eladás, öröklés, zálogosítás, stb.) általában az egyes telkek szintjén bonyolódtak, vagy megosztották, illetve (ritkábban) a szomszédos telekkel egyesítették azokat az ilyen ügyletek során. Azt az időszakot azonban, ameddig a térképeken látható telekrendszer vissza tudjuk vezetni, sok esetben megelőzte a korai városfejlődésnek egy olyan időszaka, amikor a település szerkezete gyökeresen eltért a későbbitől, és amelyről csak a régészeti kutatás tud felvilágosítással szolgálni.

Tanulságok

A fentiekben vázolt példák arra mutatnak, hogy a kataszteri térképeken megőrzött alaprajz kivakart és többször átírt kézírathoz hasonlítható, amely az emberi tevékenység különböző korszakokból megőrzött rétegeinek sokaságából áll össze. Ezért kellő óvatossággal és a különféle források összehasonlításával találhatunk rajtuk korábbi eredetű elemeket; ugyanakkor különleges figyelmet igényel annak megállapítása, hogy pontosan melyik időszakhoz kapcsolhatók ezek a jelenségek, és hogyan illeszkednek az adott korszak kontextusába. Azt is kritikával kell vizsgálni, vajon milyen pontosan ábrázolja a térkép ezeket a jelenségeket. Általánosságban, minél inkább releváns volt az adott részlet a kataszteri térképezés eredeti céljai, azaz az adóügy és a közigazgatás szempontjából, annál nagyobb figyelmet fordítottak feltüntetésére a térképészek.

⁶² TOMKA 1998.; SZÓNYI 2007.

Tanulmányomban azt is igyekeztem bemutatni, hogy a különböző városalaprajzi elemek tartósságának kérdése és az ebben mutatkozó szabályszerűségek különböző települések és időszakok összehasonlításával vizsgálható a leginkább eredményesen. Ennek eredményeként világosabban láthatjuk az egyes elemeket jellemző különböző mintázatokat. Az utcavonalak és a telekhatárok általában tartósabbnak bizonyulnak a védműveknél vagy a vízrendszer elemeinél, és pontosabban is vannak ezeknél a térképeken feltüntetve. Ez a következő okokkal magyarázható: egyrészt, a kataszteri felmérések célja az volt, hogy az adóigazgatás számára szolgáltatson adatokat, ezért az egyes adóegységek mérete volt a legfontosabb rögzítendő információ. A védművek vagy vízfolyások vonala ebből a szempontból közömbös volt, hacsak ezek nem szolgáltattak egyúttal ingatlanok határvonalául. Másrészt, az alaprajzi elemek tartóssága funkciójuk és használatuk folyamatosságától függött. E tekintetben a középületek és a közösségi létesítmények jobban ki voltak téve a változásnak, mint a magánépületek. Így, hatalmas méreteik és a városképben való domináns megjelenésük ellenére a városfalakat, amelyek a 19. század közepére elvesztették jelentőségüket, nagyobb valószínűséggel bontották le vagy alakították át, mint a magántulajdonban levő ingatlanok határait, amelyek a háztartások alapját képezték és szorosan kötődtek az örökösödési rendszerhez. Sok esetben a kataszteri térképeken feltüntetett telekhatárok az egyedüli biztos kiindulópontot jelentik a korábbi időszakok városi térhasználatának rekonstruálásához. Olyan településeken azonban, ahol a városi tér folyamatos használata megszakadt, amint az a Kárpát-medence számos városában történt az oszmán hódítás időszakában, illetve a töröktől való visszafoglalás után, a telekrendszer is komoly változásokon mehetett át. Ahol egyes alaprajzi elemek elvesztették jelentőségüket a felmérés időpontjára, elengedhetetlen más kiegészítő források, elsősorban a régészeti és építészettörténeti kutatások eredményeinek felhasználása a korábbi korszakok fejlődésének bemutatásában. Az itt bemutatott tendenciákat a jövőben tovább finomíthatjuk, például az adott alaprajzi elem városon belüli elhelyezkedése szerint. Az átalakulás és városfejlesztés erősebben érinthetett egyes városrészeket, míg másokat változatlanul hagyhatott. Egy mondatban foglalva össze a tanulságokat: az összes elérhető forrás együttes használatával, beleértve, de nem kizárólagossá téve a kataszteri térképet, több sikerrel eredhetünk „az eltűnt tér nyomába”.

Ábrák jegyzéke

1. ábra. Sopron kataszteri térképének belterületi része, 1856, MOL S 78, 207 téka, 1. és 4. szelvények összeillesztve
2. ábra. Győr kataszteri térképének belterületi része, 1856, MOL S 78, 096 téka, 5. és 6. szelvények részletei összeillesztve
3. ábra. Sopron, belvárosa átnézeti és szintezési térképe, M. Hasenauer, 1831 (részlet az egykori posztókalló malomárkával), SvT 39
4. ábra. Zacharias Michel: Sopron madártávlati képe, 1700 (rézmetszet), Soproni Múzeum SOM KP 54.509.1
5. ábra. Győr és környéke vízrajzának rekonstrukciója. Somfai Attila munkája, in: SOMFAI 2001.
6. a-b. ábra. Sopron, Templom utca 14. a/ Kataszteri térkép részlete, b/ Az 1968. és 1985–86. évi ásatások felmérési rajza. GÖMÖRI 2002, 39. kép.

7. ábra. Győr erődítései Georg Hoefnagel, Iaverinum vulgo Rab c. rajzán. Színezett rézmetszet, 1597, Nicolo Angelini 1566-ban készült rajza alapján; kiadva Georg Braun – Franz Hogenberg: Civitates Orbis Terrarum vol. V, 1598.
8. ábra. Győr rekonstruált alaprajza a 14. század elején, tervezte Györffy György (GYÖRFFY 1987–1998. II. 599). 1: püspöki palota; 2: székesegyház; 3: Szt. Lázár templom (?); 4: Szt. István plébániatemplom; 5: Ferences kolostor (?); 6: Domonkos kolostor (?).
9. ábra. Győr modern térképe, a négyzethálós alaprajzba nem illeszkedő utcák. Winkler Gábor munkája (WINKLER 1998. 4. ábra).

Rövidítések

Források

MOL S 78	Magyar Országos Levéltár Kataszteri térképgyűjteménye
ÖStA KRA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv
SVL SvT	Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, Sopron város térképei
SVL APOe	Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, Acta Politica et Oeconomica

Irodalom

ASKERCZ 1995	ASKERCZ ÉVA: Sopron anno. Ahogy a festők látták. Sopron, 1995.
BORBÍRÓ-VALLÓ 1956	BORBÍRÓ VIRGIL-VALLÓ ISTVÁN: Győr városépítéstörténete. Bp., 1956.
CONZEN 1968	CONZEN, M.R.G.: The use of town plans in the study of urban history. In: The Study of Urban History, ed. H. J. DYOS. London, 1968. 113–130.
CONZEN 2004	CONZEN, M.R.G.: Urban Morphology: A Geographical Approach. In: M.R.G. CONZEN: Thinking about Urban Form. Papers on Urban Morphology 1932–1998, ed. Michael P. CONZEN, Oxford, New York, 2004. 47–60.
CONZEN 2008	CONZEN, MICHAEL P.: Retrieving the pre-industrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study. <i>Urban Morphology</i> 12, no. 2 (2008) 143–156.
DÁVID-GODA-THIRRING 2008	DÁVID FERENC-GODA KÁROLY-THIRRING GUSZTÁV: A soproni belváros házai és háztulajdonosai 1488–1939. Sopron, 2008.
DÁVIDHÁZY 1989	DÁVIDHÁZY ISTVÁN: Soproni posztókallók. <i>Soproni Szemle</i> 42 (1989) 194–203.
DÁVIDHÁZY 1995	DÁVIDHÁZY ISTVÁN: 18. és 19. századi posztósműhelyek egy városon belüli területi megoszlása. In: IV. Nemzetközi Kézművesipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1994. Szerk. DÓKA KLÁRA-ÉRI ISTVÁN. Bp.–Veszprém, 1995. 270–275.
DICKSON 1991	DICKSON, P.G.M.: Joseph II's Hungarian Land Survey. <i>The English Historical Review</i> , Vol. 106, No. 420. (Jul., 1991) 611–634.
DÓRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976	DÓRY, FRANCISCUS-BÓNIS, GEORGIUS-BÁCSKAI, VERA: Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Bp., 1976. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 11.)
FARAGÓ-ŐRI 2008	FARAGÓ TAMÁS-ŐRI PÉTER (szerk.): Az 1784–1787 évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai. Bp., 2008. 46. http://real.mtak.hu/2144/1/46348_ZJ1.pdf , kézirat. (Utolsó letöltés: 2012. 09. 15.)
FEHÉR 1940	FEHÉR MÁTYÁS JENŐ: A győri domonkosok története. Győr, 1940.
FÜGEDI 1972	FÜGEDI ERIK: Koldulórendek és városfejlődés a középkori Magyarországon. <i>Századok</i> 106 (1972) 69–94.

- GABLER–SZŐNYI–TOMKA 1990 GABLER, DÉNES–SZŐNYI, ESZTER–TOMKA, PÉTER: The settlement history of Győr (Arrabona) in the Roman period and in the Middle Ages. In: Towns in Medieval Hungary, ed. GEREVICH, LÁSZLÓ. Bp., 1990. 9–25.
- GABRIELI–NEMES 2012 GABRIELI GABRIELLA–NEMES ANDRÁS: A soproni ferencesek kápolnája és káptalanterme (építéstörténeti vázlat). *Soproni Szemle* 66 (2012) 40–53.
- GABRIELI 2006 GABRIELI GABRIELLA: Sopron, Rákóczi utca 33–35. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Szerk. KISFALUDI JÚLIA. Bp., 2006. 357. lelőhely.
- GECSÉNYI 1983 GECSÉNYI LAJOS: Győr középkori helyrajzához. Adatok és kérdőjelek. Győri Tanulmányok V (1983) 29–45.
- GECSÉNYI 2003 GECSÉNYI LAJOS: Győr város telek- és házösszeírásai 1564–1602. Győr, 2003 (Városi Levéltári Füzetek 7).
- GÖMÖRI 2002 GÖMÖRI JÁNOS: Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban. Sopron 2002.
- GRANASZTÓI 1964 GRANASZTÓI GYÖRGY: Az alaprajzkutatás és feladatai Győr középkori történetével kapcsolatban. *Arrabona* 6 (1964) 41–49.
- GYÖRFFY 1987–1998 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp., 1987–1998³.
- HARSÁNYI 1938 HARSÁNYI ANDRÁS: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Bp., 1938.
- HÁZI 1921 HÁZI JENŐ (kiad.): Sopron szabad királyi város története I/1. Sopron, 1921.
- HOLL 1979 HOLL, IMRE: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. Archäologisch-stadtgeschichtliche Studie. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 31 (1979) 105–145.
- HUGGETT–CHEESMAN 1992 HUGGETT, RICHARD–CHEESMAN, JO: Topography and the Environment. Harlow, 1992.
- JANKÓ 2008 JANKÓ FERENC: Falu a városban: a külvárosok helye a soproni történelmi városrész településmorfológiai képeben. *Korall* 31 (2008. április) 23–44.
- JANSEN 2009 JANSEN, MICHAELA: Gegründet und geplant. Hochmittelalterliche Stadtgründungen – die vielseitigen Facetten eines Begriffpaares. In: Die mittelalterliche Stadt erforschen – Archäologie und Geschichte im Dialog. Hg. ARMAND BAERISWYL, GEORGES DESCUEUDRES, MARTINA STERCKEN, DÖLF WILD. (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie Bd. 36). Basel, 2009. 89–98.
- KAIN–BAIGENT 1992 KAIN, ROGER J. P.–BAIGENT, ELIZABETH: The Cadastral Map in the Service of the State: A History of Property Mapping. Chicago, 1992.
- KUBINYI 1984 KUBINYI ANDRÁS: Középkori városi vízvezetékek Magyarországon. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 636–643.
- KÜCSÁN–SZENDE 2009 KÜCSÁN, JÓZSEF–SZENDE, KATALIN: Siedlungsstruktur und Topographie von Ödenburg vor der Industrialisierung. *Burgenländisches Jahrbuch für Geographie* 2009. 112–143.
- KÜCSÁN 2008 KÜCSÁN JÓZSEF: A külváros déli fala. *Soproni Szemle* 62 (2008) 279–293.
- KÜCSÁN, megjelenés alatt KÜCSÁN JÓZSEF: Telkek és épületek a soproni belváros délnyugati sarkában. s.a.
- LÁSZLÓ 2000 LÁSZLÓ CSABA: A győri püspökvár építéstörténetének vázlata. *Arrabona* 38 (2000) 97–130.
- LE GOFF 1970 LE GOFF, JACQUES: Ordres mendiants et urbanisation dans la France medievale; Etat de l'enquete. *Annales ESC* 25 (1970) 924–947.
- LILLEY 2000 LILLEY, KEITH: Mapping the medieval city: plan analysis and urban history. *Urban History* 27 (2000) 5–30.
- LOVAS 1940 LOVAS ELEMÉR: Győr város kialakulásának vázlata. Győri Kalendárium, 1940.
- LŐVEI 1991 LŐVEI PÁL: Adatok Győr középkori topográfiájához. *Arrabona* 26–30 (1991) 5–22.

- MAJOR 1965 MAJOR JENŐ: A városalaprajz mint a korai magyar városépítéstörténet forrása (A soproni belváros kialakulása). *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 17 (1965) 1. sz. 153–174.
- NÉMA 2006 NÉMA SÁNDOR: A győri vármegyeháza története. *Honismeret* 34 (2006):4. 53–57.
- NÉMETH 1931 NÉMETH AMBRUS: Adalékok a Szent Ferenc rendiek egykori győri kolostorának történetéhez I–II. *Győri Szemle* 2 (1931). 96–104, 200–208.
- OPLL 2010 OPLL, FERDINAND: Der europäische historische Städteatlas. Projekt – Ziele – Leistungen. *Pro Civitate Austriae* n.F. 15 (2010) 9–20.
- PÁLFFY 1999 PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története, 1526–1598. Győr 1999.
- PAPP-VÁRY 2002 PAPP-VÁRY, ÁRPÁD: Magyarország története térképeken. Bp., 2002.
- PIEKALSKI 2001 PIEKALSKI, JERZY: Von Köln nach Krakau. Der topographische Wandel früher Städte. Bonn, 2001. (Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 13)
- PRUNTY–CLARKE 2011 PRUNTY, JACINTA–CLARKE, HOWARD: Reading the Maps. A Guide to the Irish Historic Towns Atlas. Dublin, 2011.
- PRUNTY 2004 PRUNTY, JACINTA: Maps and Mapmaking in Local History. Dublin, 2004.
- RÁTH 1864 RÁTH KÁROLY: Győr város története. Győri Közlöny 1864.
- ROMHÁNYI 2000 F. ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp., 2000.
- RUHMANN 1988 RUHMANN JENŐ: A Rák-patak hasznosítása a XIV. századtól napjainkig. *Soproni Szemle* 42 (1988) 40–55.
- SÁNDOR 1973 SÁNDOR PÁL: A birtokrendezési periratok Bp., 1973. (Értekezések a Történettudományok Köréből 69),
- SIMMS 2011 SIMMS, ANNGRET: Diverse Approaches to the Study of Urban Landscapes in Anglo-American Geography (with particular emphasis on urban morphology). *Annual of Medieval Studies at CEU* 17 (2011) 204–217.
- SLATER 1981 SLATER, TERRY R.: The analysis of burgrave patterns in medieval towns. *Area* 13 (1981) 211–216.
- SOMFAI 2001 SOMFAI ATTILA: A domborzat és a folyómeder-vándorlás szerepe Győr római kori és középkori településszerkezetének alakulásában. *Falu Város Régió* 2001/1. 22–28. http://arc.sze.hu/irod/SA2001_GYORdomborzmedervand+SUMMARY/ (utolsó letöltés 2012. 09. 15)
- SZABADY 1943 SZABADY BÉLA: Győr sz. kir. város kialakulása. *Győri Szemle* 14 (1943) 41–81.
- SZÁNTAY 2007 SZÁNTAY, ANTAL: Le relevé cadastral en Hongrie au temps de Joseph II. In: *Touzery* 2007. 483–490.
- SZÓNYI 2007 SZÓNYI ESZTER: Győr-Belvárosi ásások. *Arrabona* 45/1 (2007) 109–148.
- THROWER 1996 THROWER, NORMAN J.: Maps and Civilization. Cartography in Culture and Society. Chicago–London, 1996.
- TOMKA G. 1998 TOMKA GÁBOR: Két középkori rétegsor Győr belvárosából. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1998, 139–154.
- TOMKA P. 1978 TOMKA PÉTER: Győr. Gorkij utca. In: *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 31. 1978. 49–50.
- TÓTH 1988 TÓTH SÁNDOR: Régészeti adatok az Elő- és Hátsókapu történetéhez. *Soproni Szemle* 46 (1988) 61–74.
- TOUZERY 2007 TOUZERY, MIREILLE (ed): De l'estime au cadastre en Europe, L'époque moderne. Paris, 2007.
- TURBULY 2012 TURBULY ÉVA: Soproni házak, soproni emberek. Beszélgetés Dávid Ferenc művészettörténésszel a pályakezdekről, a soproni belváros helyreállításáról. *Soproni Szemle* 66 (2012) 156–168.
- UNTERMANN 2004 UNTERMANN, MATTHIAS: Planstadt, Gründungstadt, Parzelle. *Archäologische Forschung im Spannungsfeld von Urbanistik und Geschichte*. In: *Die*

- vermessene Stadt. Mittelalterliche Stadtplanung zwischen Mythos und Befund. Paderborn 2004. 9–16. (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 15)
- WINKLER 1998 WINKLER GÁBOR: Győr városszerkezetének történeti jellegzetességei. In: Koppány Tibor 70. születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. BARDOLY ISTVÁN-LÁSZLÓ CSABA. Bp., 1998. 531–544.

Rövidítések

A több tanulmányban előforduló rövidítések jegyzéke

ARCH. ÉRT. ÁGH 1894	Archeológiai Értesítő ÁGH TIMÓT: Emléklapok Pécs sz. kir. város multjából és jelenéből. Pécs, 1894.
BABICS 1960	BABICS ANDRÁS: Térképrekonstrukció Pécs településtörténetéhez. <i>Pécsi Műszaki Szemle</i> 5 (1960:2) 11–17.
BEZERÉDY 1982	BEZERÉDY GYŐZŐ: A városkép és városszerkezet alakulása Pécsen. <i>Baranyai Helytörténetírás</i> 1982. Pécs, 1983. 265–293.
BMFN BODÓ 2006	PESTI JÁNOS (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei. I–II. Pécs, 1982. BODÓ BALÁZS: A pécsi barbakán. In: Gondolják, látják az várnak nagy voltát. Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi, Miklós Zsuzsa. Bp., 2006. 33–42.
BODÓ 2007	BODÓ BALÁZS: 13. századi éremlelet Pécs központjából. In: A tatárjárás (1241–1242). Katalógus. Szerk. Ritoók Ágnes, Garam Éva. Bp., 2007. 94–96.
BUZÁS 2009 CONZEN 2008	BUZÁS GERGELY: Az egyházmegye építészeti emlékei. In: PET I. 611–713. CONZEN, MICHAEL P.: Retrieving the pre-industrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study. <i>Urban Morphology</i> 12, no. 2 (2008) 143–156.
DERCSÉNYI–POGÁNY– SZENTKIRÁLY 1966 FEDELES 2009	DERCSÉNYI DEZSŐ–POGÁNY FRIGYES–SZENTKIRÁLYI ZOLTÁN: Pécs városképei – műemlékei. Bp., 1966. FEDELES TAMÁS: Város a Mecsek lábánál. Pécs városszerkezete és térfelhasználata a középkorban. <i>Urbs Várostarténeti Évkönyv</i> 4 (2009) 99–121.
FEDELES 2011	FEDELES TAMÁS: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe.” A város középkori történelme 1009–1526. Pécs, 2011.
FÜLEP 1984	FÜLEP FERENC: Sopianae: The History of Pécs during the Roman era, and the problem of the continuity of the Late Roman population. Bp., 1984. (<i>Archaeologia Hungarica</i> 50.)
GERŐ 1962 JANKÓ–KÜCSÁN– SZENDE 2010 GERŐ 1999	GERŐ GYŐZŐ: Pécs török kori emlékei. Bp., 1962. JANKÓ FERENC–KÜCSÁN JÓZSEF–SZENDE KATALIN: Sopron. Magyar Várostarténeti Atlasz / Hungarian Atlas of Historic Towns 1. Sopron, 2010. GERŐ, Győző: Das Befestigungssystem der Burg im Mittelalter und in der Türkenzeit. A vár közép- és törökkori erődrendszere. In: SÁNDOR 1999. 48–60. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JPMÉ KAPOSI 2011	KAPOSI ZOLTÁN: Iparosodás és városszerkezet Pécsen a 19–20. század fordulóján. <i>Urbs. Várostarténeti Évkönyv</i> 6 (2011) 51–76.
KÁLDY-NAGY 1960	KÁLDY-NAGY Gyula: Baranya megye XVI. századi adóösszeírásai. Bp., 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 163.)
KÁRPÁTI–SZEKÉR 1994	KÁRPÁTI GÁBOR–SZEKÉR GYÖRGY: A pécsi ferences és domonkos kolostorok kutatása. In: Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon. Szerk. Haris Andrea. Bp., 1994. 235–260.
KISARI BALLA 2000	KISARI BALLA György: Karlsruhe térképek a török háborúk korából = Kriegskarten und Pläne aus der Türkenzeit in den Karlsruher Sammlungen. Bp., 2000.

RÖVIDÍTÉSEK

KISS-SARBAK 2009	KISS GERGELY-SARBAK GÁBOR: Szerzetesi intézmények. In: PET. 337–417.
KÜCSÁN 2008	KÜCSÁN JÓZSEF: A külváros déli fala. <i>Soproni Szemle</i> 62 (2008) 279–293.
KOLLER	KOLLER, JOSEPHUS: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. I–VII. Posonii, Pesthini, 1782–1812.
MADAS 1978	MADAS JÓZSEF: Pécs-Belváros telkei és házai. Adatgyűjtemény. Pécs, 1978.
MADAS 1985	MADAS JÓZSEF: A pécsi Budai-Külváros telkei, házai és utcái. Adatgyűjtemény I–II. kötet (Ágoston tér – Katalin utca; Koller utca – Zsolnay Vilmos utcái). Pécs, 1985.
MOL	Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára
MNL BML	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
OPLL 2010	OPLL, FERDINAND: Der europäische historische Städteatlas. Projekt – Ziele – Leistungen. <i>Pro Civitate Austriae</i> n.F. 15 (2010) 9–20.
PATAKI-GOSZTONYI 1941	PATAKI VIDOR-GOSZTONYI GYULA: Pécs legrégebbi hiteles ábrázolása. <i>Sorsunk</i> 1 (1941) 413–420.
PET	A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás–Sarbak Gábor–Sümei József. Pécs, 2009.
PETROVICH 1969	PETROVICH EDE: Pécs utcái és házai 1687-ben. <i>Baranyai Helytörténetírás</i> 1969. 193–217.
PETROVICS 2006	PETROVICS ISTVÁN: A középkori Pécs utcái. In: <i>Tanulmányok Pécs történetéből</i> 18. Szerk. Pilkhoffer Mónika, Vonyó József. Pécs, 2006. 43–60.
PÉCS EZER ÉVE	Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). <i>Történelmi olvasókönyv</i> . Főszerk. Márfi Attila. Pécs, 1996.
PL	Pécs Lexikon I–II. Főszerk. Romváry Ferenc. Pécs, 2010.
SUDÁR 2012	SUDÁR BALÁZS: Pécs 1663-ban. <i>Evlia cselebi és az első részletes városleírás</i> . Pécs, 2012. (Források Pécs történetéből 4.)
THIRING 1912	THIRING GUSZTÁV: <i>A magyar városok statisztikai évkönyve</i> , 1–2. Bp., 1912.
VARGA 2009	Varga Szabolcs: <i>Irem kertje</i> . Pécs története a Hódoltság korában (1526–1686). Pécs, 2009.

Summary

Katalin SZENDE

IN SEARCH OF LOST SPACE: THE USE OF CADASTRAL MAPS FOR THE STUDY OF HUNGARIAN TOWNS

This paper discusses the usefulness – and the limitations – of cadastral maps in reconstructing urban spatial development in past times. Cadastral maps are the first nationwide large scale overviews of both towns and the countryside. Their emergence in several European countries in the late eighteenth and the first half of the nineteenth century was associated with the need of centralised state administration aiming at gaining detailed information and full control over the territories under their government. Therefore they are excellent sources for the period when they were produced. However, with careful analysis, they can yield data on various earlier features of the urban landscape as well, particularly due to the fact that in most cases they pre-date large-scale industrialisation. Town plans – as palimpsests – are conglomerates of elements originating from various phases of urban development. These elements, such as watercourses, defensive structures, public buildings, street patterns, plot boundaries, and so on, are characterized by a varying degree of durability according to their character and to their position in the urban fabric. This paper provides a systematic comparative analysis of the depiction of these features on the cadastral maps, focusing on two towns in Western Hungary, Győr and Sopron, as case studies. It demonstrates the potentials of cadastral data but at the same time emphasizes the importance of using further written, archaeological and pictorial evidence. Since the “European Atlas of Historic Towns” project uses cadastral maps as the main source for its topographical presentation, the conclusions of the present paper are of methodological relevance for the project as a whole.

Csilla GÁTI–Gergel KOVALICZKY –Erzsébet NAGY –István Zsolt TÓTH

THE TOPOGRAPHY OF PÉCS FROM THE PREHISTORIC PERIOD TO THE FOUNDATION OF THE MEDIEVAL HUNGARIAN KINGDOM

In the broader vicinity of Pécs, one may take settlements into consideration from the Neolithic Age. From the Early Bronze Age, fortified settlements were built on the hill tops around the city. Pécs-Nagyárpád (Early Bronze Age), Makár Hill (Late Bronze Age), Mt. Jakab (Late Bronze Age – Iron Age). Around the city Centre, a Late Bronze Age settlement

is known, with the cemetery belonging to it and later, while scattered Late Iron Age finds indicate settlement here. After the Roman conquest, from the last third of the 1st Century AD, a rural settlement and its quarter of workshops developed to the north and south of the current Rákóczi Street, inside the historic city centre. The settlement destroyed during the Marcomannic Wars (167–180) started to revive in the Severian Period. The urban settlement including stone buildings already was again destroyed, this time by the Roxolanic invasion in 260. Until the beginning of the 4th Century, life carried on only in timber-frame buildings. During the Tetrarchy, Sopianae became an administrative centre and due to a systematic development, roughly square-shape new, town with surrounding walls was built with over the ruins. Its significance and the wealth of its inhabitants is indicated by the burial buildings located in the northern, Early Christian cemetery which is today part of the World Heritage. The Roman Age of the town was ceased by the invasion of the Huns around 430. Until the Hungarian conquest, the different peoples of the Migration Era (Goths, Langobards, Avars) only settled in the outskirts of the town thus one may indirectly conclude to a small number of inhabitants surviving the Migration Era inside the town, too. Before the Hungarian conquest, in the uninhabited town, a new settlement was probably in the area of the Early Christian cemetery in the Carolingian Era.

Tamás FEDELES

TOPOGRAPHY OF MEDIEVAL PÉCS

Although the inhabitants of ancient Sopianae had already disappeared when the Magyar tribes conquered the Carpathian basin, some of the sacral and profane buildings of the settlement survived in a fairly good condition and played a crucial role in the development of the medieval town. Nonetheless, the site of the Roman and medieval settlement did not correspond to each other entirely, since large parts of the ancient town were not inhabited in medieval times. After the Romans left Sopianae, it fell apart into smaller vicinities; then, from the eleventh century, Pécs – unlike other founded settlements – developed in a natural way. The first centre of the medieval city was located on the western rim of the cemetery lying north of the former Roman *civitas*: the cathedral, the episcopal palace as well as the cathedral monastery, which housed the rooms needed for the common life of canons, were erected here. The medieval city started to develop east-southeast of the episcopal residence, in its close neighbourhood; early Árpadian village of pit-houses was found, which became urbanised gradually in the course of the thirteenth century. The collective way of life (*vita communis*) of canons living in Pécs ceased to exist by the beginning of the thirteenth century. Owing to this change a new district developed east of the bishop's castle by the turning point of the thirteenth and fourteenth centuries at the latest, which became a characteristic of the settlement's topographic structure. The dignitaries and the canons lived in today's Káptalan Street, the arch-deacons south of it, in the area bordered by Káptalan Street–Hunyadi Street–Széchenyi Square–Janus Pannonius Street. Fourteenth-century primary sources regularly refer to the so-called *Óvár* (Old Castle) or *Harangozó* (Bell-ringer) *vicus*. In the centre of this district laying in the western part of the town a chapel was erected in honour of St. Stephen, which

functioned as a parish church from the beginning of the fifteenth century. Excavations revealed not only the remains of the building but also a cemetery around the church. Franciscan friars, who arrived in Pécs in the thirteenth century, built their monastery in the southern part of this district. The centre of the city developed on the site of today's Széchenyi Square, with the merging of different settlement-parts in the course of the thirteenth century. This area became inhabited soon after the Mongol invasion, and the most important parish church of Pécs – consecrated to St. Bartholomew – was erected here. Wealthy burghers built houses south of the parish church in today's Jókai Square and a market was also set up here. Thus, this vicinity became the administrative and economic centre of the city. Another district emerged northwest of the southern gate, from where it expanded northwards, towards today's Jókai Square. Its centre was the St. Benedict Parish Church in today's Citrom Street. People living here reused ancient Roman stone buildings. Dominicans came to Pécs sometime around 1238. Their monastery was built in today's Munkácsy Street (on the parcel where nowadays the Lenau House is located), while the Dominican church consecrated to St. Thomas became the centre of the south-eastern district. The quarter called *Malomszeg/Malomséd* (Mill-spot) developed northeast of the town, along the Tettye-stream. Because of strategic reasons this district became *extra muros*, when the city walls were erected in the fourteenth and fifteenth centuries. The monasteries of the Augustinian hermits, as well as the Dominican nuns, were in this part of the town, in the centre of which the All Saints Parish Church was put up. This district of 69 ha by the city walls was not a densely build-up area: sources mention vineyards and fruit gardens here. The street layout of Pécs was fixed after the Mongol invasion: the two most important roads crossed the city in north-south and east-west direction and they were leading to the four gates.

Balázs SUDÁR

FOR THE TOPOGRAPHY OF PÉCS DURING TURKISH OCCUPATION

The primary sources of the topography of Pécs during the Turkish occupation are the Turkish financial and taxation records (*defters*), the travel writings by Evliyâ Çelebi and the documents created around the time of recapturing the town. These sources provide a clear image of the structure of the town: besides the edifice called inner castle, and the town surrounded by the wall considered as the outer castle, three suburbs existed, namely, *budai*, *siklósi* and *szigeti* suburbs. Furthermore, a great significance was attributed to Tettye, which was considered as one of the main sites of entertainment and promenades of the city (this is why the city was also known as the garden of Irem), and a monastery and a gun-powder mill were also found nearby. Since the city surrendered to the Ottoman Sultan, Suleiman the Magnificent, the Christian inhabitants could keep their assets. Between 1554 and 1570, however, a large-scale rearrangements was seen: that time the Christians virtually disappeared from the area surrounded by the city wall, and moved to the suburbs. The balance in the proportion of religions also tipped towards the Muslims; by 1579 4/5 of the houses got to their hands. Pécs became a Muslim city. This entailed a significant change in the built environment. Although the order of streets scarcely

changed since the Middle Ages, several new buildings were erected by the conquerors, including mosques, schools and baths. The city had “her own” saint, in the person of Idris Baba. By the mid 17th century 17 muslim places of worship, 3 baths, 4 colleges and at least 3 monasteries were operated in the city, making Pécs one of the most significant Muslim centres in Ottoman Hungary.

Zoltán KAPOSI

CHANGES IN THE LAND TENURE SYSTEM OF PÉCS (1780-1914)

In the 19th century the manufacturing industry became the decisive branch of the economy of Pécs. In the era of intensive industrialisation, however, agrarian production maintained its significance. It was based on the 12500- acre land belonging to the city. The largest land owner was the city itself with an area of 4000 acre. Most of this was covered by forest which was hired out. The income originating from this was an important part of the city’s revenues. The rest of the lands were owned by local citizens. Most of these landowners kept animals and dealt with viticulture. Possession of vineyards and viticulture remained an important characteristic of the citizens’ identity in Pécs.

Éva POHÁNKA

SZIGETI-SUBURB IN THE 18TH CENTURY

At the End of the 17th century the city of Pécs was expanding along the borders of the city centre, being structured for several centuries, as an extension of the city gates in the direction of two larger suburban areas: towards the Budai gate on the east (Budai-suburb), and over the Szigeti-gate on the west (Szigeti-suburb). The traces of these areas existed as early as in the middle ages and were used by the occupying Ottomans as well. The formation of the third suburb, i.e. the Siklósi-suburb – although it had started earlier – gained considerable momentum only in the 19th century. The focus of this study includes only the structure of the Szigeti-suburb in the 18th-century, its sites and the change in their ownership. The suburb was named after the Szigeti-gate existing until 1818, since the main road to Szigetvár used to start from here. The area was recorded as a scarcely populated region as early as in the Age of the Árpáds, while in the era of Ottoman occupation it included important suburbs. In 1687 during the wars of liberation the majority of the suburb was destroyed, therefore its repopulation could start only after that. It had a pronounced rural character since its streets and houses were predominantly dwelled by carters, farmers, and wine-growers. After reviewing the relevant literature and by means of the land registers and tax summaries, besides the land register made by Antal Fetter in 1722, we are striving to reconstruct the street network of the suburb, detailing the origins of their names, their peculiarities, and the changes in the names of the streets. A separate chapter is devoted to the function changes of the surviving historical buildings in the different epochs. The list of house and land owners in the years

SUMMARY

1722, 1727, 1734, 1748, 1752 and 1788/1789 are published in the appendix.. The date explored draw the attention to the increasing involvement of the Szigeti-suburb, taking root in the 18th century, in the life of the city.

Tünde ÁRVAI

THE EFFECT OF THE GROWTH OF THE TOWN TO THE EDUCATIONAL INFRASTRUCTURE IN THE 18–19TH CENTURY

Pécs was a town of schools from the 11th century. In the Middle Ages the churches lived in symbiotic relationship with schools. How did this relation change later? This paper is presenting where the schools were erected in Pécs between 1686 and 1900. After the Ottomans left our town the Jesuits could establish the institutions of catholic education. The first half of the 19th century saw the increase of the population and the emerging new generations needed more schools both in the centre of the city and in the suburbs, too.

Zsófia T. PAPP

THE TOPOGRAPHY OF CRAFTSMEN

In my paper I am processing the craftsmen of the city centre according to the book by József Madaras and the tax register of 1828 called *Conscriptio Ragnicolaris*, and I am striving to record both the ones who owned a property and those who were only tenants as well. In general, it can be considered that, except for Káptalan Street, both parts of the centre surrounded by walls were dwelled by craftsmen, however, the area more densely populated by tradesmen were seen at the northern, or north-eastern part of the centre, at the same time, some districts attracted craftsmen, for example the Tettye brook found in the Budai suburb and the presence of the tanners determined the inhabitancy of the other artisans dealing with leather.

Mónika PILKHOFER

THE SPACIAL EXPANSION OF PÉCS IN THE ERA OF DUALISM

Pécs was a fast growing city going through considerable modernization during the period of Dualism. Due to the rise of industrial enterprises, more than 2700 dwelling houses were built for the population arriving in the hope of finding new work places; and several dozens of public buildings were erected because of the settling of administrative, military and social institutions and offices to Pécs. The constructions involved the establishment of numerous new streets in Pécs. The city intruded more deeply to the vineyards that had been devastated by phylloxera, while the city's expansion to the south was hindered by

watery grounds and the railway lines. The well-built-in centre could develop to the least extent, in the meantime, the most intense constructions took place in the Szigeti and Budai suburbs of, bringing forth the expansion of the city in the East-West direction.

A kötet térképeit Szemerey Anna készítette
a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában őrzött
kataszteri térkép (1865) alapján. Jelzete: BMK 461.

Az eredeti térképet az Innoteq Szolgáltató és Tanácsadó Kft. digitalizálta.

A Pécsi Mozaik sorozat eddig megjelent kötetei:

1.

RADNÓTI ILONA

Weismayer és Fuchs

Fejezetek a baranyai zsidóság 18–20. századi történetéből

2.

Szakály Ferenc – Vonyó József (szerk.)

Pécs a hódoltság korában

Tanulmányok

Kiadja:
a KRONOSZ KIADÓ
(Virágmandula Kft.)

Felelős kiadó:
a kft. ügyvezetője

Nyomdai előkészítés és borító:
Virágmandula Kft.

ISSN 2063-4714
ISBN 978 615 5339 16 5

www.kronoszkiado.hu